

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

KASTEEL DE KEVERBERG

in handen van de Kesselnaren

3
2014

4 | De Keeverberg

Na zeventig jaar zal De Keeverberg geen ruïne meer zijn. Het middeleeuwse kasteel aan de Maas wordt nu weer aangevuld.

12 | Hildebrand-monument

Ook als beelden in de Haarlemmerhout hebben de romanpersonages van Hildebrand sinds 1962 behoorlijk te lijden.

FOTO CORRIE VAN DE VENDEL

20 | Kasteel Middachten

Graaf Zu Ortenburg houdt Kasteel Middachten in stand door te experimenteren. Flexibel beweegt hij mee op de golven van de tijd.

32 | Postelastiek

Het hoofdpstkantoor van Groningen is meer dan een eeuw oud. Beneden opent binnenkort een fitnessclub.

Van onderop

Het woord ‘overheid’ stamt uit de middeleeuwen. Na honderden jaren van adellijke heerschappij was het nu de overheid van de nieuwbakken middeleeuwse steden die het gezag ‘over’ haar burgers uitoefende. Van boven af dus. Die richting, van boven naar beneden, doet tegenwoordig ouderwets aan. De overheid is vandaag de dag juist een dienaar van de maatschappij. De overheid helpt die draaiende te houden. De ambtenaren in publieke dienst voeren aan de hand van een vertegenwoordiging van het volk de wensen van de samenleving uit. De opdracht komt van onderen.

Cultureel erfgoed is van de samenleving. Het heeft een plek in ons alledaagse leven: een mooi schilderij, een monumentaal huis of een historisch landschap. Mensen voelen zich verbonden met erfgoed. Het verbindt ze met het verleden en met elkaar. Ze maken zich er hard voor. Omwonenden staan op tegen het wegvagen van hun historische omgeving. Zo hebben de supporters van Feyenoord zich de laatste jaren met hand en tand verzet tegen het plan van Rotterdam en hun club om hun stadion te vervangen. In plaats van naar De Kuip, hun Voetbaltempel uit 1937, zouden ze dan naar een groter voetbalstadion verderop moeten. Ze hebben volgehouden tot de gemeente dit voorjaar luisterde. De Kuip blijft van Feyenoord en wordt verbouwd tot grootste stadion van Nederland. Dankzij deze opdracht ‘van onderop’.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed helpt de maatschappij om haar meest waardevolle erfgoed te behouden, duurzaam te ontwikkelen en toegankelijk te maken. De dienst adviseert de eigenaren van monumenten en ondersteunt allerhande initiatieven ‘van onderop’. Zoals de inwoners van Kessel (zie het hoofdartikel) die zich sterk maken voor het herstel van hun dorpskasteel. Of staat die dienende overheid nu juist beneden, en de samenleving boven? Of moeten we nu eindelijk eens af van dat middeleeuwse ‘boven’ en ‘onder’? Burgers en ambtenaren staan in de moderne maatschappij op hetzelfde niveau. Naast elkaar. En ze luisteren naar elkaar, ieder vanuit zijn eigen rol.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Vestingstad Muiden
- 10 | Zonnepanelen
- 15 | De Nieuwe Kerk in Delft
- 16 | Gouden platen
- 18 | Kijk! De Van Nellefabriek
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Een bordje voor rijksmonumenten
- 24 | Symposium Restaureren met kwaliteit

- 27 | De Erfgoedmonitor
- 28 | Stappen op het platteland
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 onderzoekers behoud van archeologische resten
- 31 | Vingboons in Venetië
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De inwoners van Kessel zetten zich in om hun verwoeste Kasteel De Keeverberg nieuw leven in te blazen. Zie pagina 4.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

ERFGOED BINNENBOORD

Op 9 oktober houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Almere een informatiedag over archeologie onder water, genaamd *Erfgoed binnenboord*. Aan de orde komen de manieren waarop gemeenten het beste met archeologische sporen in en rond hun wateren om kunnen gaan. De dag is voor medewerkers van gemeenten en hun adviseurs die zich bezighouden met archeologie en ruimtelijke ordening, en biedt handvatten voor de dagelijkse praktijk. Of het nu gaat om resten op zee of in de kleine binnenwateren, om hele scheepswrakken of beschoeiingen in gracht of wetering. Het programma bestaat uit lezingen, workshops en een excursie. Nadere informatie: Marie-Catherine Houkes, m.houkes@cultureelerfgoed.nl.

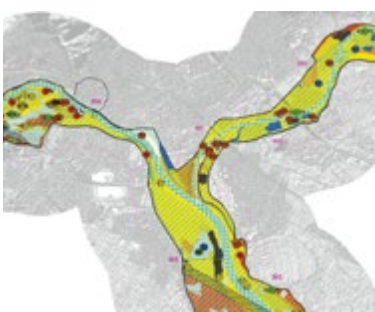
Er steekt een wrak uit het zand

OMGEVINGSWET NAAR TWEDE KAMER

Op 16 juni kreeg de Tweede Kamer een voorstel voor de *Omgevingswet*. De wet treedt in 2018 in werking. Een deel van de *Monumentenwet 1988* gaat erin op, zoals de bescherming van stads- en dorpsgezichten. De rest van de *Monumentenwet* vervalt of gaat over naar de *Erfgoedwet*, die in 2016 in werking treedt. De *Omgevingswet* en *Erfgoedwet* vullen elkaar aan. Overgangsrecht voorkomt dat er tussen 2016 en 2018 gaten vallen. Het integrale karakter van de *Omgevingswet* maakt dat cultureel erfgoed bij ontwikkelingen in de leefomgeving beter in beeld is en dat er meer mogelijkheden zijn voor bescherming op maat. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een link naar het wetsvoorstel.

RESTEN IN DE UITERWAARDEN

Waar in de uiterwaarden van de grote rivieren verwachten archeologen nog ondergrondse resten? De nieuwe, digitale *Verwachtingskaart uiterwaarden rivierengebied* op www.archeologie.innederland.nl geeft een gedetailleerd overzicht. Dit maakt de kaart tot een handig instrument bij grote ingrepen, zoals het verleggen van de dijken en het verdiepen van de rivieren. Zo kan er langs de Rijn, de Lek, de Waal, de IJssel en de Maas eenvoudig rekening gehouden worden met eventuele onder-

Een deel van de kaart

grondse overblijfselen van de menselijke geschiedenis. De kaart is een initiatief van Rijkswaterstaat en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is vervaardigd door kennisinstituut Deltares en de universiteiten van Utrecht en Groningen.

OPEN MONUMENTENDAG

In heel Nederland vindt in het weekend van 13 en 14 september Open Monumentendag plaats. Duizenden monumenten openen dan gratis hun deuren. Elk jaar wordt het evenement door zo'n 900.000 mensen bezocht. Daarmee is het een van de grootste culturele manifestaties van het land. De gemeenten worden bij de organisatie ondersteund door de landelijke Stichting Open Monumentendag en er zijn 18.000 enthousiaste vrijwilligers door het land voor actief. Dit jaar is het thema 'Op reis'. Denk hierbij aan midelen van vervoer, aan wegen, sporen en kanalen, aan pleisterplaatsen, aan werkplaatsen en aan remises, koetshuizen en werven. Nadere informatie: www.openmonumentendag.nl.

POST MET WERELDERFGOED

Momenteel te zien op brieven in heel Nederland: het werelderfgoed. Sinds 11 augustus zijn er tien postzegels in omloop waarop de Nederlandse werelderfgoederen afgebeeld zijn. De Van Nellefabriek (zie pagina 18 van dit nummer) bevindt zich daar niet tussen. De erkenning van de fabriek als werelderfgoed was voor de productie van de zegels te kort dag. In plaats daarvan staat de Stelling van Amsterdam (zie pagina 8) op twee postzegels. De Van Nellefabriek heeft wel een plek in het boekje gekregen dat deze zegels vergezelt. In 1955 is er al eens een postzegel met de Van Nellefabriek uitgegeven.

RESTEN GRAFVELD EN ROMEINSE VILLA AFGEDEKT

In de Maastrichtse wijk Borgharen zijn aan het eind van het voorjaar archeologische resten veilig en natuurvriendelijk afgedekt. Het gaat om sporen van een middeleeuws grafveld op die van een Romeinse villa. Veilig omdat het archeologische rijksmonument aan de Maas nu met worteldoek en gaas beschermd is tegen verstoring door boomwortels en illegale gravers. Het gaas helpt om de zoeksignalen van hun apparatuur te verstoren. Natuurvriendelijk omdat de vindplaats met grind is afgedekt. Daardoor zullen er sneller de gewenste planten op gaan groeien. Het terrein wordt natuurgebied. De paarden en runderen die hier gaan grazen, kunnen zich bij hoogwater op het monument terugtrekken.

De resten van een grafveld en een Romeinse villa in Maastricht worden afgedekt

NATIONAAL MONUMENTENCONGRES

Veel eigenaren van monumentaal vastgoed worstelen met hun exploitatie. Structurele subsidies vallen weg, regelgeving verandert en de concurrentie lijkt alleen maar toe te nemen. Tegelijkertijd is de waardering voor gebouwen en plekken met een duidelijke ziel onverminderd groot. Hoe kom je als 'monumentenondernemer' voorbij de belemmeringen van deze tijd en benut je de kansen en het unieke karakter van monumentaal vastgoed? Met het thema 'Ziel en zakelijkheid' vindt op donderdag 13 november in de Philharmonie in Haarlem het derde Nationaal Monumentencongres plaats. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een van de initiatiefnemers van deze jaarlijkse bijeenkomst. Nadere informatie: www.monumentencongres.nl.

LICHT AAN BOORD

De komende twee jaar laat maritiem museum Kaap Skil in Oudeschild op Texel historische scheepsverlichting zien. De voorwerpen op de tentoonstelling *Licht aan boord* komen uit de maritieme rijkscollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Er zijn onder meer dekprisma's, kaarshouders, olielampen, vuurslagen, vuurstenen, tondeldozen, zwavelstokjes en restanten van de bedrading van elektrische verlichting te zien. De objecten zijn gevonden in 72 scheepswrakken, daterend van omstreeks 180 na Christus tot het begin van de twintigste eeuw. Ze geven inzicht in het gebruik van verlichting aan boord en in technische innovaties. Eerder was de tentoonstelling in Lelystad te zien. Nadere informatie: www.kaapskil.nl. ■

FOTO: KAAP SKIL

'Licht aan boord' in maritiem museum Kaap Skil

Herstel van een verwoest kasteel

Kesselnaren bestor De Keeverberg

Na zeventig jaar zal De Keeverberg geen ruïne meer zijn. Het middeleeuwse kasteel aan de Maas is in de Tweede Wereldoorlog verwoest en wordt nu weer opgebouwd. Modern, met veel glas en beton. Het herstel blaast ook het dorp Kessel nieuw leven in. MIEKE VAN BERS,

JAN VAN DOESBURG & TACO HERMANS

‘**W**ij laten De Keeverberg herstellen, omdat het kasteel sinds eeuwen innig verbonden is met de gemeenschap van Kessel. Zo zal de kern van het dorp in volle glorie herrijzen’, vertelt Ivo Joosten van Stichting Behoud Kasteel De Keeverberg. ‘Dit zal niet alleen het toerisme versterken. We merken nu al dat ook de sociale samenhang van het dorp een impuls krijgt.’ In Kessel, in het noorden van Limburg, krijgt de participatiesamenleving duidelijk vorm. Dit is de zorg voor erfgoed ‘van onderop’. De gemeente ondersteunt het herstel, maar het initiatief komt van de inwoners. Aan de voet van het kasteel vindt Kessel zijn oorsprong. Het is dan ook De Keeverberg waaraan de Kesselse bevolking haar trots ontleent. Rond het gebouw organiseren de Kesselnaren al jaren allerlei activiteiten. Van kermis tot kunstmarkt, en van theatervoorstelling tot Sint Maarten. De Keeverberg is daarmee hun ontmoetingsplek. Sinds 2008 bereiden vrijwilligers uit het dorp het herstel voor. Stichting Behoud Kasteel De Keeverberg is als eigenaar verantwoordelijk voor de nieuwbouw en het onderhoud. Een tweede stichting, Stichting De Keeverberg, gaat activiteiten in en rond het kasteel organiseren. ‘Straks staat er in hartje Kessel, direct aan de Maas, een uniek gebouw om in te trouwen, in te vergaderen en om congressen in te houden’, zegt Ivo Joosten enthousiast. ‘Het zal ook een perfecte locatie voor feesten zijn, en voor exposities, concerten, theatervoorstellingen en markten.’ Het herstel is deze zomer gestart. Over een jaar zal zich boven de resten van het in de Tweede Wereldoorlog verwoeste kasteel een modern bouwwerk verheffen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert de gemeente Peel en Maas en de stichting hoe oud en nieuw het beste te combineren zijn. De kwaliteit van de nieuwbouw is daarbij belangrijk, net als de bescherming van de cultuurhistorische waarde van de rijksmonumentale ruïne.

men

FOTO STICHTING BEHOUD KASTEEL DE KEERBERGEN

De Keerbergen torent rond 1850 uit boven de Maas op een aquarel van Adriaan van der Drift

Majestueuze ringmuur

Die ruïne is indrukwekkend. Een gelige, uit mergelblokken opgebouwde ringmuur torent majestueus uit boven de Maas. Iedereen die dit ziet, begrijpt waarom de heer van Kessel rond het jaar 1000 deze plaats uitkoos om zijn kasteel te bouwen. Dat was toen nog slechts een stenen toren, van vijftien meter breed en zestien meter lang. Deze is 150 jaar later gedeeltelijk afgebroken. Over de resten is een heuvel opgeworpen van zo'n negen meter hoog. Daarbovenop kwam een nieuwe toren, omringd door de ovale muur die er nu nog staat. In de dertiende eeuw voegden latere heren van Kessel een gebouw met een grote zaal en een poorttoren toe. Een vierkante, bakstenen toren volgde in 1325 en een nieuwe poorttoren rond 1400, de Maastoren. Zijn grootste omvang bereikte het kasteel in de negentiende eeuw, toen ook de binnenplaats vrijwel geheel was volgebouwd.

Het initiatief komt van de inwoners

In 1779 wordt het gebouw voor het eerst De Keerbergen genoemd, wanneer Caspar van Keerbergen het erft. De baron verdrong later in de Maas en zou volgens lokale verhalen sindsdien nog regelmatig op de rivier rondspoken. De laatste adellijke bewoner was Frederik Hendrik Karel de Keerbergen de Kessel. Verlaten door vrouw en kind stierf hij in 1876 een eenzame dood. Het kasteel werd tijdelijk een onderkomen voor Duitse schipperskinderen. De erven van de familie De Keerbergen verkochten het gebouw in 1903 aan de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid. Zij richtten het in als klooster en maakten er een meisjesspensionaat van. De nonnen laten in 1926 een omvangrijk herstel uitvoeren. Grote delen van het baksteenwerk van de ringmuur worden afgesmeerd en van schijnvoegen voorzien om de illusie te wekken dat de muur volledig uit mergel is opgetrokken.

Uitgebrand

In 1944 probeerden de Duitsers De Keerbergen op te blazen, maar dit mislukte. Wel brandde het kasteel uit. De nonnen namen zich na de oorlog voor de schade te herstellen. Hun plannen strandden echter door gebrek aan financiën. Daarop kocht de gemeente in 1953 De Keerbergen, met de bedoeling het te herstellen. De toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg was van mening dat een onderzoek naar de historische ontwikkeling van het kasteel »

Ivo Joosten en andere bestuursleden van Stichting Behoud Kasteel De Keerbergen zetten zich met hart en ziel in voor het belangrijkste gebouw van Kessel

Kessel omringt De Keerberg aan de Maas

EEN NIEUWE TIJDLAAG

Het nieuwe deel van De Keerberg respecteert de ruïne en voegt een nieuw beeld toe. Het verwoeste gedeelte wordt herbouwd in afwijkende materialen, kleur en detaillering, die ervoor zorgen dat de nieuwbouw als zodanig herkenbaar is. Vanuit dat oogpunt wordt het beeld van het rijksmonument geëerbiedigd en ontstaat er een nieuwe tijdlaag met een zelfstandige kwaliteit.

» hieraan ten grondslag diende te liggen. Destijds behoorde zo'n onderzoek tot het terrein van de archeologie. Daarom voerde castelloog Jaap Renaud dit uit namens de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Kort daarna heeft de gemeente gekozen voor consolidatie van het kasteel in verwoeste toestand, omdat ze geen geld en geen bestemming vond. Alleen de middeleeuwse en zestiende-eeuwse resten bleven bewaard. Daarom zijn in 1958 alle elementen verwijderd die niet in dit beeld pasten, zoals de meeste binnenmuren en de bebouwing op de binnenplaats. De kantelen aan de kant van de rivier en de weergang op spaarbogen werden gereconstrueerd, terwijl de woongebouwen in hun ruïneuze vorm behouden bleven. Zowel vanaf de Maas als vanaf de kerk heeft De Keerberg daardoor nu weer de uitstraling van een rond kasteel uit de dertiende eeuw. Vanaf de andere kanten is het ruïneuze karakter bewaard. In 1976 is de ruïne een rijksmonument geworden.

Een handreiking

Nederland telt een kleine honderd kasteelruïnes die als rijksmonument beschermd zijn. Zo'n ruïne spreekt tot de verbeelding. Zij prikkelt de fantasie en laat het verleden herleven. Een kasteelruïne bepaalt vaak in sterke mate de identiteit van de omgeving door haar lange historie en intrigerende verschijningsvorm. Ze is het tastbare bewijs van een roerige periode uit de vaderlandse geschiedenis. Mensen willen haar in die staat, met die betekenis, in stand houden. Het 'ruïne zijn' is haar belangrijkste waarde en rol. De Rijksdienst heeft in 2012 een handreiking gepubliceerd voor de omgang met kasteelruïnes. Want dit zijn buitengewoon kwetsbare monumenten. Een ruïne bestaat bij de gratie van verval. Bouwen we haar op, dan is het geen ruïne meer. Laten we de natuur en klauteraars hun gang gaan, dan blijft er uiteindelijk niets van over. Het is dus zoeken naar een balans tussen monument, mens en natuur.

In de handreiking *Een toekomst voor kasteelruïnes* wordt onderscheid gemaakt tussen lang en kort geleden verwoeste kastelen. Oude kasteelruïnes zijn in de achttiende en negentiende eeuw soms belangrijke blikvangers geworden, overwoekerd door planten en bewust zo in stand gehouden in een speciaal aangelegde, parkachtige omgeving met wandelpaden en waterpartijen. Het idee dat het groen de eens zo machtige kastelen langzaam tot stof doet vergaan gaf aanleiding tot overpeinzingen over de nietigheid van het bestaan.

Recent verwoest

Enkele kastelen die in de Tweede Wereldoorlog verwoest zijn, zijn kort daarna herbouwd, zoals Doorwerth en Doornenburg in Gelderland. Dit gebeurde om de traumatische herinneringen uit te wissen en het gebouw zijn oude glorie terug te geven. Andere 'oorlogsslachtoffers' zijn nooit herbouwd en staan daar als stille getuigen van het geweld. Als de lokale bevolking niet blijvend aan de oorlog herinnerd wil worden door de kasteelruïne ligt de keus voor herstel van de schade het meest voor de hand.

In het belang van de cultuurhistorische waarde is het zaak bij dat herstel de ruïne herkenbaar te houden en maximaal te handhaven, ook ondergronds. Nieuwe delen zijn geïnspireerd op het verleden, bij voorkeur van eigentijdse materialen gemaakt en weer zonder schade aan het monument weg te halen. En het gebouw hoort duurzaam te zijn, waardoor het onderhoud van de historische bouwmasa zeker wordt gesteld.

Uniek

De gemeente Peel en Maas stuurt bij alle initiatieven aan op zelfsturing, ook als die haar toeristische topattractie aangaan. De vrijwilligers van Stichting Behoud Kasteel De Keerberg hebben daardoor een verantwoordelijke taak gekregen. De Keerberg is namelijk uniek voor ons land. Het is een van de weinige kastelen die er in de elfde eeuw in Nederland gebouwd zijn. Ook heeft het gebouw een zeldzame vorm: er staan hier nauwelijks ronde kastelen. Prachtig valt nog aan de steenmasa en de omliggende tuin af te lezen dat het gebouw niet alleen als woning, maar ook als school en als klooster gebruikt is. Deze historische gelaagdheid is kenmerkend voor de betekenis van De Keerberg. De verschillende onderdelen herinneren aan verschillende perioden. Het totaal geeft informatie over de waarde zoals Renaud die in 1958 aan het gebouw toekende, waarbij het ruïneuze karakter herinnert aan de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met de nieuwe functie gaat ook nu het uiterlijk van het kasteel weer veranderen.

Het nieuwe deel

Op basis van de uitgangspunten uit *Een toekomst voor kasteelruïnes* heeft Stichting Behoud Kasteel De Keerberg in 2012 een ontwerp-wedstrijd uitgeschreven. Die is gewonnen door DMV-architecten uit Kerkrade. 'De huidige ruïne blijft volledig intact', zegt Ivo Joosten van de stichting. 'Alle nieuwe delen van het gebouw komen los te staan van de oude muren. Op een nieuw fundament

plaatsen we slanke kolommen, waarop betonnen verdiepingvloeren en het dak komen. Dat dak volgt precies de vorm van een dak uit de achttiende eeuw, maar kent in plaats van kleine dakkapellen grote glazen vensters. Het zal zwevend op het kasteel lijken te liggen en wordt van leien gemaakt. Op de binnenplaats blijft de sfeer van een binnenplaats behouden doordat we daar een flauw hellend glazen dak boven aanbrengen. Daardoor heb je hier overdag heerlijk daglicht en kun je er 's avonds feesten onder de sterrenhemel.'

Het nieuwe kasteeldeel laat de historische gelaagdheid van De Keeverberg bestaan doordat er binnen de muren van de kasteelruïne een volume als nieuwe tijdlaag gerealiseerd wordt. Omdat de toevoeging fysiek en visueel losstaat van het oude kasteel blijven de oorlogsschade en de consolidatie uit de jaren vijftig zichtbaar. Niet alleen het dak, maar de gehele nieuwbouw is geïnspireerd op het uiterlijk van het kasteel uit de achttiende eeuw. De architect heeft gekozen voor een mengeling van eigentijdse en traditionele materialen: voornamelijk glas, beton en dakleien. De toevoeging heeft een eigen kwaliteit, die goed samengaat met de historische bouwmassa van het rijksmonument.

Integraal onderzoek

De fundering voor de nieuwbouw kon niet worden aangebracht zonder op sommige plaatsen de ondergrond te verstoren. Deze bevat waardevolle informatie over de geschiedenis van het kasteel. Daarom zijn de ontgravingen begeleid door een archeoloog en een bouwhistoricus. Op advies van de Rijksdienst heeft de stichting het onderzoek integraal benaderd, opdat archeoloog en bouwhistoricus gezamenlijk optrekken bij het interpreteren van de resten. De Rijksdienst volgde de resultaten met belangstelling en wisselde kennis uit met de onderzoekers.

De vers verworven archeologische en bouwhistorische gegevens leiden tot nieuwe inzichten in de bouw- en bewoningsgeschiedenis van De Keeverberg. De eerste bevindingen wijzen erop dat er voor of tijdens het bestaan van de oudste toren een of meerdere houten gebouwen op het terrein stonden. Hiervan getuigen niet alleen bodemverkleuringen van weggerotte houten palen, maar ook lagen houtskool en leem, doorspekt met as, scherven, dierenbotten en stukken van een maalsteen. Deze toren lijkt overigens jonger te zijn dan tot nu toe werd gedacht en was deels opgebouwd uit rechthoekige blokken moerasijzererts. Rond de heuvel lag in de eerste eeuwen een gracht van ruim vijftien meter breed en zes meter diep. De grond die destijds bij het graven van de gracht vrij is gekomen, is gebruikt om de heuvel mee op te werpen.

Het is de
vrijwilligers
gelukt om
vijf miljoen
euro te
verzamelen

Het oude metselwerk

De ruïne van De Keeverberg bestaat voor een groot deel uit metselwerk van maaskeien, mergel en baksteen. Er is meer natuursteen te zien, zoals Römer tuf, Naamse steen, ijzeroer en kolenzandsteen. Deze materialen zijn momenteel op onderdelen aan onderhoud en restauratie toe. De blokken mergel die hun samenhang hebben verloren zullen vervangen worden door verse mergel.

De te vervangen blokken hebben een oppervlak dat bij de minste aanraking in poeder uiteenvalt. Ze vormen een tehuis voor graafwespen, die in de zachte steen gangen maken. De voegen van al het metselwerk worden gerepareerd om inwatering tegen te gaan. Over de mate waarin materiaal vervangen wordt en de manier waarop er hersteld wordt, denkt de Rijksdienst mee. Verschillende eerdere reparaties blijven zo veel mogelijk gespaard. Zo kunnen deze ook een deel van de geschiedenis van het kasteel vertellen.

Subsidie

Het is de vrijwilligers van de stichting gelukt om vijf miljoen euro te verzamelen voor het herstel van De Keeverberg en de inrichting van het bijbehorende park. Zij hebben een beroep gedaan op de subsidiemogelijkheden die een rijksmonument met zich meebrengt. De provincie Limburg draagt ruim twee miljoen euro bij en de gemeente een vergelijkbaar bedrag. Resterende kosten betaalt de stichting uit acties en van bijdragen van andere subsidiënten. Om de exploitatie van het kasteel mogelijk te maken richt Stichting De Keeverberg een aparte bv op. Met het bedrag dat de bv jaarlijks overhoudt en met de instandhoudingssubsidie die de stichting bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft aangevraagd, garanderen de vrijwilligers het onderhoud.

'Het is prachtig om er met het hele dorp samen de schouders onder te zetten en het oude kasteel weer in gebruik te nemen', zo besluit Ivo Joosten van Stichting Behoud Kasteel De Keeverberg. 'Vanwege het moderne glazen deel zie je meteen wat oud is en wat nieuw. Zo verrijken we het verleden met het heden. En straks kan iedereen door al dat glas vanuit het kasteel genieten van de omgeving en vanuit de omgeving het kasteel inkijken.' ✉

Mieke van Bers is adviseur architectuurhistorie, Jan van Doesburg is senior onderzoeker middeleeuwen en vroegmoderne tijd en Taco Hermans is senior onderzoeker kastelen, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.bers@cultureelerfgoed.nl, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & t.hermans@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Marieke van den Bovenkamp en Hendrik Tolboom.

'Een toekomst voor kasteelruïnes' is gratis te bestellen via info@cultureelerfgoed.nl.

De Keeverberg wordt zo hersteld dat het silhouet lijkt op dat uit de achttiende eeuw

Sinds 1958 lijkt De Keeverberg van twee kanten weer sterk op een rond kasteel uit de dertiende eeuw

Archeoloog Xavier van Dijk van bureau RAAP verricht onderzoek in de vers gegraven liftschacht

Lege plekken in de Randstad, waar vind je die nog? In de bewust open gehouden, voormalige militaire verdedigingslinies bijvoorbeeld. Muiden ligt op het snijvlak van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. En de stad heeft bouwplannen. LODEWIJK VAN ROIJ

Aan de westkant van Muiden ligt het grote, nu vooral groene terrein van de voormalige Koninklijke Nederlandse Springstoffen Fabriek. Het produceren van buskruit heeft vanaf 1702 tot aan de sluiting van de fabriek in 2004 aan veel Muidenaren werk geboden. Het terrein is dan ook cultuurhistorisch van belang vanwege de militaire functie. De fabriek leverde springstoffen binnen de Stelling van Amsterdam. In het gebied komen volgens de laatste plannen 1300 woningen te staan en is er 25.000 vierkante meter voor overige functies gereserveerd. De grote dichtheid van de bebouwing zal effect hebben op de openheid van de voormalige schootscircel van de nabijgelegen Westbatterij.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft daarom aan de gemeente Muiden gevraagd om rekening te houden met de uitzonderlijke waarde van het gebied. De Stelling van Amsterdam is namelijk juist vanwege de historische openheid door UNESCO erkend als werelderfgoed. En daar is Nederland trots op. Dat geldt ook voor de gemeente Muiden. De stad is trots op zijn militaire erfgoed. In juni heeft minister van Cultuur Jet Bussemaker feestelijk de stenen beer in de vestinggracht van Muiden onthuld. Deze verdedigingswal was zojuist gerestaureerd, in samenhang met de vernieuwing van het naastgelegen Fort-H en de aanleg van een nieuwe binnenhaven.

Twee waterlinies

De vestingstad Muiden ligt op een van oudsher strategisch stukje Holland, daar waar de Vecht uitmondt in de Zuiderzee, nu het IJmeer. Waarschijnlijk was het Floris de Vijfde die hier, vanwege de vaak bevochten positie van het gebied, het Muiderslot liet bouwen. Vanaf de zestiende eeuw bleek het onder water zetten van land een effectieve manier om de Hollandse steden te verde-

De onlangs gerestaureerde stenen beer in de vestinggracht van Muiden voor de nog niet verlegde A1

.....
De Stelling van Amsterdam is vanwege de historische openheid erkend als wereld-erfgoed
 .....

Kringenwet-boerderij Villa Vechthoeve bij Muiden is driehonderd meter opgeschoven vanwege de verlegging van de A1

digen tegen de vijand. In het rampjaar 1672 hebben de Hollanders in allerijl een waterlinie ingericht om de Franse troepen onder Lodewijk XIV tegen te houden. Deze Hollandse Waterlinie liep over een groot gebied van Muiden tot aan Gorinchem. Vanaf 1815 is deze linie uitgebreid en verbeterd en zo ontstond de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vanaf 1880 werd begonnen met de Stelling van Amsterdam, eveneens een waterlinie rondom Amsterdam, waarbij de hoofdstad als nationaal *reduit* diende, oftewel het laatste te verdedigen bolwerk.

De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie sloten bij Muiden op elkaar aan. Hierdoor werd een groot aaneengesloten verdedigingsstelsel bereikt, dat de steden van Holland en Utrecht kon beschermen door een brede strook land onder water te zetten. Dat het systeem hopeloos achterhaald was, werd pijnlijk duidelijk in de meidagen van 1940. Desondanks hebben Linie en Stelling een prachtige erfenis nagelaten. Vanwege de Kringenwet die in de negentiende eeuw is ingesteld om de schootsvelden vrij te houden van bebouwing, hebben veel gebieden rondom de steden in de dichtbevolkte Randstad hun groene karakter tot op de dag van vandaag weten te behouden.

Gezichtsbepalend

Muiden ligt dus op het snijvlak van twee belangrijke linies die de geschiedenis en ook het aangezicht van Holland de afgelopen twee eeuwen mede hebben bepaald. In de vestingstad is die invloed van de beide linies nog goed te zien. Rondom de stad liggen meerdere forten, zoals Fort-H, het Muizenfort en ook de Westbatterij, dat fier de Vechtmonding bewaakt. De forten zijn niet allen in gebruik, maar geven Muiden wel extra allure als vestingstad, die de aantrekkelijkheid voor bezoekers en bewoners sterk verhoogt. Dit blijkt ook wel uit de grote aantallen watersporters die het stadje jaarlijks aandoen. Misschien nog meer dan de forten levert de relatief open ruimte rondom de vesting een woonkwaliteit die op een steenworp afstand van Amsterdam zeer gewaardeerd wordt. Deze openheid, waarin de A1 wel een fysieke barrière vormt, is mede te danken aan de voormalige Kringenwet. Stelling en Linie staan onder druk van de stedelijke invloeden. De ooit door militaire wetgeving behouden openheid, een belangrijke kernkwaliteit van het werelderfgoed, is niet altijd meer gegarandeerd. Noord-Holland heeft in haar provinciale ruimtelijke structuurvisie regels vastgelegd om de kernkwaliteiten te beschermen. Toch kunnen maatschappelijke, zogenoemd 'zwaarwegende belangen' er toe leiden dat de bijzondere waarde van het wereld-erfgoed wordt aangetast.

Vestingstad Muiden

BOUWEN IN HET SCHOOOTSVELD

De hoog gewaardeerde open schootscirkel rond de Westbatterij bij Muiden

Verlegging van de A1

Gelukkig blijkt dat ruimtelijke ontwikkelingen niet altijd een negatieve invloed hoeven te hebben op erfgoed of de landschappelijke omgeving. Wie op dit moment over de A1 rijdt tussen Naarden en Amsterdam, kan de heipalen en overige grondwerkzaamheden niet ontgaan. De Rijksweg wordt hier enkele honderden meters zuidelijk gelegd, wat gunstige effecten heeft op het historische landschap rond Muiden en de stad zelf. Door ondertunneling van de weg wordt een ecoduct aangelegd, waardoor er weer een vrije, groene ligging van de Vecht ontstaat. Het verkeer heeft zo minder invloed op de omgeving. De zuidkant van de vesting komt vrij te liggen, waardoor deze weer 'beleefbaar' wordt.

Vanwege de verplaatsing van de A1 zou de monumentale kringwet-boerderij Villa Vechthoeve moeten worden afgebroken. Mede door extra inspanningen van onder andere Rijkswaterstaat,

de provincie en de Rijksdienst, is afbraak voorkomen en is de Vechthoeve in december onder veel belangstelling over het water verplaatst. Het 'Pippi Langkoushuis' zoals de Muidenaren de markante houten villa noemen, heeft driehonderd meter zuidelijk een nieuwe plek gekregen in de bocht van de Vecht. De boerderij krijgt hier een nieuwe bestemming als bezoekerscentrum.

Rondom Muiden valt de komende jaren te zien hoe ontwikkelingen en erfgoed elkaar beïnvloeden. Met de nominatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als werelderfgoed, tezamen met de in 1996 als werelderfgoed erkende Stelling van Amsterdam, geeft het Rijk bijzondere betekenis aan een robuust, maar evengoed kwetsbaar stukje Randstad. ✘

Lodewijk van Roij is adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.van.roij@cultureelerfgoed.nl.

Zonnepanelen op en rond historische gebouwen

Nieuwe energie van oude daken

De belangstelling voor zonnepanelen groeit. Ook onder eigenaren van monumenten en bewoners binnen beschermde gezichten. Is dat een goed idee, zonnepanelen op een historisch dak plaatsen? Drie nieuwe publicaties bieden de helpende hand.

HUUB VAN DE VEN

Zonnepanelen op een minder belangrijk dakvlak van een schuur, met aanpassingen om ze onopvallender te maken: ze zijn niet helderblauw, maar zwart, de randen zijn donker en het gebruikelijke rasterpatroon ontbreekt

Nederland telt steeds meer zonnepanelen. In 2013 verdubbelde het aantal ten opzichte van 2012. Het is dan ook niet raar dat gemeenten steeds vaker vragen krijgen over zonnepanelen voor monumenten en in beschermde stads- en dorpsgezichten. Waar en hoe zijn zonnepanelen mogelijk? Wat zijn de belangrijkste punten om op te letten? Welke duurzame alternatieven zijn er? Waar moeten eigenaren van historische gebouwen zijn voor advies, subsidie en een vergunning? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed helpt met drie nieuwe uitgaven over zonne-energie. Een voor de eigenaren, een voor de vergunningverleners en een voor alle vakmensen. Alle drie de digitale publicaties zijn te vinden op www.duurzaamerfgoed.nl.

Duurzaamheid, energiebesparing en comfortverbetering zijn belangrijke thema's van nu, ook voor monumenten. De Rijksdienst werkt hieraan met oog voor de kwaliteiten van toen. Dit gebeurt door het opbouwen en verspreiden van kennis. Aan de basis van deze publicaties over zonne-energie stond een zogeheten Green Deal: een samenwerkingsovereenkomst tussen de rijksoverheid en het bedrijfsleven, gericht op duurzaamheid. Branchevereniging Holland Solar en drie ministeries gingen de samenwerking aan.

Alternatieven

Wie zonnepanelen overweegt, moet eerst weten waar zijn energie aan opgaat, hoe hoog zijn verbruik is en wat dit kost. Want het zelf opwekken van energie is pas zinvol nadat je het energieverbruik teruggedrongen hebt. Dat is namelijk de effectiefste manier om kosten te besparen en het milieu te helpen. Effectiever dan het zelf opwekken van energie. Energie besparen is al mogelijk zonder ingrijpende isolatiemaatregelen en de daaraan verbonden risico's en beperkingen. Het kan ook simpel en snel met eenvoudige ingrepen, die relatief goedkoop en risicoloos zijn, zoals dikke gordijnen ophangen.

Zonnepanelen zijn een optie als het gebouw ze aankan zonder verlies van cultuurhistorische waarde

Er zijn meer alternatieven. Overstappen op de groene stroom van de energiemaatschappij bijvoorbeeld. Wel is het zo dat er momenteel veel over de duurzaamheid van groene stroom te doen is. Het is vooral een kwestie van goed kiezen. Denk voor alternatieven ook aan andere duurzame installaties. Er zijn meerdere opties: HR-ketels, warmtepompen en houtgestookte cv-ketels en cv-kachels. Ieder met haar eigen voordelen, mogelijkheden en kansen.

Grote verschillen in mogelijkheden

Zonnepanelen zijn een optie als het gebouw gunstig staat voor de zon en het de ingreep aankan zonder verlies van cultuurhistorische waarde. Het is belangrijk dat de panelen goed op de zon gericht kunnen worden. Ook moeten ze voor een groot deel van de dag ongehinderd zonlicht opvangen, dus vrij van schaduw. Bij een monument of beschermd stads- of dorpsgezicht komt daar nog iets bij. Het is dan belangrijk dat het dak een niet al te grote rol speelt in de cultuurhistorische waarde en dat de installatie daarop vanuit openbaar gebied niet te zien is. Vervolgens is het zaak om het sys-

DRIE DIGITALE PUBLICATIES

Meer weten over zonnepanelen en andere vormen van zonne-energie op en rond historische gebouwen? Ga naar www.duurzaamerfgoed.nl voor:

- Een compacte uitgave voor eigenaren en huurders.
- Een speciale uitgave voor vergunningverleners bij gemeenten.
- Een uitgebreide publicatie voor alle vakmensen, ongeacht hun achtergrond: erfgoed, milieu of energie.

teem zorgvuldig af te stemmen op het gebouw en zijn omgeving. Dit om het historische materiaal, het karakter en het aanzicht te behouden. Het gaat daarbij onder andere om het type systeem, de wijze van plaatsing en bevestiging, de grootte, de vorm en de kleur. Alle drie de publicaties gaan hier dieper op in.

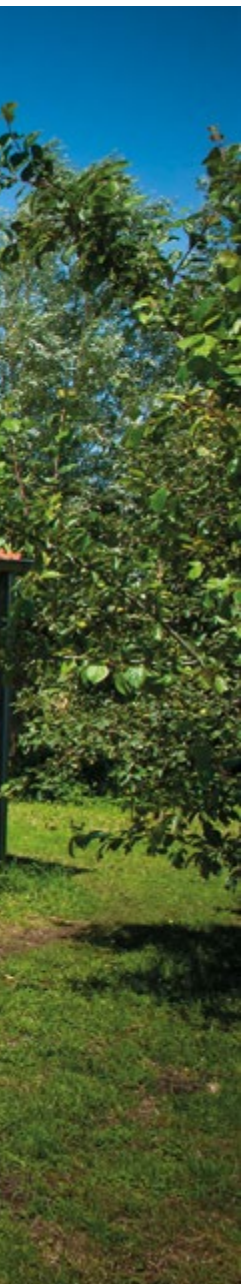
Voor zonnepanelen op daken hangt veel af van de situering van het gebouw en de vorm van het dak. Hierdoor zijn er grote verschillen in mogelijkheden. Naast gebouwen met representatieve en goed zichtbare kanten rondom zijn er ook gebouwen met een minder belangrijke kant. Alleen de laatste kunnen zich voor zonnepanelen lenen. Ook bepaalde dakvormen zijn geschikter voor panelen dan andere. Op platte daken is het vrijwel altijd mogelijk om ze te plaatsen. Hetzelfde geldt voor kappen met een plat middendeel, geknikte of mansardedaken die vanaf de straat niet zijn te zien, dubbele kappen met een zakgoot in het midden en sheddaken. Andere schuine daken zijn alleen een optie als het gaat om gebouwen met een minder representatieve zijde – vaak een achterkant – die bovendien uit het zicht is vanuit de openbare ruimte. Ook kunnen de platte daken van dakkapellen in dit soort schuine daken een goede optie zijn, zolang de panelen daar vrijwel plat op komen te liggen.

Ongewone plekken voor gewone panelen

Voor zonnepanelen op wettelijk beschermde gebouwen is het belangrijk dat ze zonder schade weer weg te halen zijn, dat ze zo min mogelijk opvallen en dat ze niet ten koste gaan van historische bouwmaterialen. Dit verschilt per techniek. Naast gewone zonnepanelen zijn er ook bouwmaterialen waarin zonnecellen zitten, zoals glas, dakpannen en leien. Hun mogelijkheden zijn zeer gering. Bouwmaterialen met zonnecellen zijn zelden geschikt voor op een historisch dak. De beste opties bieden gewone zonnepanelen. En dan vooral op ongewone plekken. Bijvoorbeeld in de achtertuin, op cultuurhistorisch minder waardevolle bijgebouwen en dus de platte daken van dakkapellen. Gewone zonnepanelen zorgen voor het minste verlies van historisch bouw materiaal en vallen het beste zonder schade aan het gebouw weer weg te halen. De ongewone plekken helpen de visuele gevolgen te beperken. Bovendien leveren zonnepanelen de meeste stroom en zijn ze het goedkoopst.

Zijn zonnepanelen op het eigen dak geen optie, denk dan eens aan het dak van een ander. Meerdere buurtbewoners kunnen namelijk samen panelen leggen op een dak ergens in de omgeving. De overheid helpt daarbij een handje. Want coöperaties die met zonnepanelen stroom opwekken, krijgen sinds kort belastingvoordeel. Dit voordeel bestond al voor individuele particulieren met zonnepanelen op het eigen dak. Nu doet het er minder toe waar de panelen staan: op het eigen dak of op het dak van een ander verderop. Dit biedt nieuwe kansen, zeker voor eigenaren van monumenten en bewoners binnen beschermde gezichten. ☒

Huub van de Ven is onderzoeker instandhoudingstechnologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.van.de.ven@cultureelerfgoed.nl.

Het Hildebrand-monument in de Haarlemmerhout

DE AANGRIJPENDE AVONTUREN VAN STASTOK EN DE ANDEREN

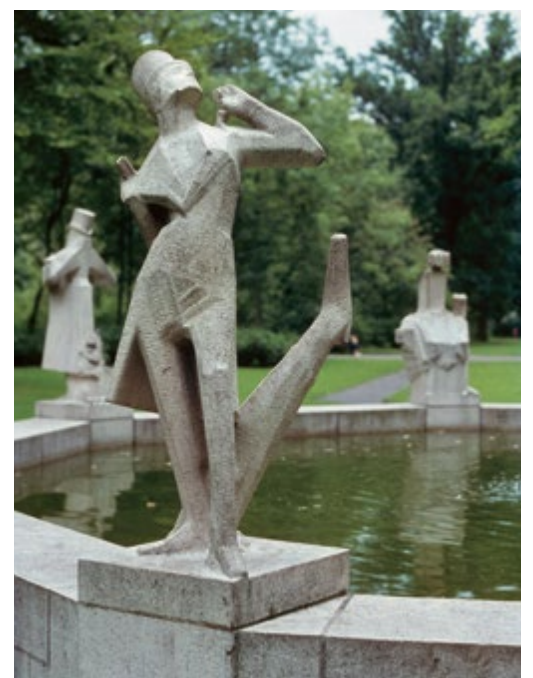
Het gedenkteken in 1966 in de Haarlemmerhout, met vooraan de fontein met de acht personages en verderop apart Hildebrand

Stastok, Buikje en Robertus Nurks krijgen het niet alleen in de Camera Obscura te verduren. Ook als beelden in de Haarlemmerhout hebben de romanpersonages van Hildebrand sinds 1962 behoorlijk te lijden. Vanwege de vernielzucht van vandalen wordt er nu voor de tweede keer een serie kopieën onthuld. SIMONE VERMAAT

Tot halverwege de twintigste eeuw is de Camera Obscura het meest gelezen Nederlandse boek. Met humoristische blik observeerde Hildebrand in de bundel verhalen het dagelijkse leven van de burgerij. Het succesvolle boek verscheen voor het eerst in 1839. Achter de naam Hildebrand school schrijver, dichter en theoloog Nicolaas Beets, op 13 september 1814 geboren in Haarlem. Beets creëerde in de Camera opmerkelijke romanfiguren. Zoals Van der Hoogen, een ijdele en fatterig geklede man, die zijn eenvoudige komaf tracht te verbergen door zijn dandyachtige gedrag. En er is Robertus Nurks, een slap, negatief ingesteld type, dat op alles en

iedereen iets aan te merken heeft. Niet in de laatste plaats speelt de schrijver Hildebrand zelf een rol in het boek. Hij distantieert zich duidelijk van de groep kleine burgers die hij zo treffend beschrijft. De Camera Obscura was meteen een hit en werd vele malen herdrukt.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in 1914 ter gelegenheid van Beets' honderdste geboortedag een Comité tot Stichting van een Hildebrand-gedenkteken werd opgericht. Het comité schreef een prijsvraag uit, die de eveneens uit Haarlem afkomstige beeldhouwer Jan Bronner won. Hij ontwierp een achthoekige fontein. Op elke hoek staat een beeld van een romanpersonage uit de Camera

Van der Hoogen in 1966

Obscura. Het zijn Suzette Noiret, Keesje, Teun de Jager, Buikje, grootmoeder Kegge, Robertus Nurks, Stastok en Van der Hoogen. Als negende beeld staat een eindje verderop de schrijver Hildebrand de burgers op de fontein te observeren. Volgens de jury onderscheidde het ontwerp zich van de andere inzendingen door de integratie van architectuur en sculptuur. Bronner krijgt door het winnen van de prijsvraag landelijke bekendheid en wordt in 1914 benoemd tot hoogleraar aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. Zijn credo was: 'beeldhouwkunst is architectuur en architectuur is beeldhouwkunst'.

50 jaar later

Het Hildebrand-monument zou het levenswerk van Jan Bronner worden. Een wereldoorlog, een economische crisis en nog een wereldoorlog gaan voorbij. Pas ruim dertig jaar na het winnen van de prijsvraag voltooit hij zijn opdracht. In 1948 werden de in steen gehakte beelden voor het eerst getoond, op een tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Toen was goed te zien wat voor ontwikkeling zijn ontwerp had doorgemaakt. Van naturalisme was geen sprake meer. Het monument was een geabstraheerde, enigszins kubistische beeldengroep geworden, met een kantig strakke Stastok, een hoekige Robertus Nurks en een vlak golvende grootmoeder Kegge. Met opmerkelijk vooruitziende blik liet het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in 1950 voor de rijkscollectie gipsen afgietsels van de stenen beelden maken. 'Voor expositiedoeleinden en om het voortbestaan van dit zo belangrijke monument te verzekeren'. Deze gipsafgietsels zullen van cruciaal belang blijken voor het behoud van het Hildebrand-monument. Na geharrewar over de plek en na financiële perikelen wordt het in 1962 eindelijk onthuld, in stadsbos de Haarlemmerhout. Inmiddels zou Beets' 150ste geboortedag bijna aanbreken. Al snel bleek dat de manier waarop Bronner de

beelden uit het Franse Euville marbrier gehakt had, ze kwetsbaar maakte voor het indringen van water. Bovendien waren de beelden niet bestand tegen de vele spelende kinderen en vandalen. In 1974 sprak de Nederlandse Kring van Beeldhouwers in een brief aan de gemeente Haarlem zijn 'ernstige bezorgdheid' uit over de toestand waarin het Hildebrand-monument zich bevond. De gemeente besloot het

Op elke hoek staat een beeld van een romanpersonage uit de Camera Obscura

te vervangen door een kopie in beton of brons. Voor de originele beelden moest bij voorkeur museaal onderdak gevonden worden. Toch duurt het nog tot de zoveelste vernielingen in juli 1983 voordat de gemeente Suzette, Buikje en de anderen van de fontein verwijderd. Het Rijk wordt hun eigenaar. Het Hildebrand-monument werd namelijk inmiddels beschouwd als een van Nederlands belangrijkste beeldhouwwerken in de openbare ruimte.

Kunststof replica's

In ruil voor deze overdracht laat het Rijk de door Haarlem geplande kopieën maken. Mede op advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn deze van epoxyhars gegoten, omdat dat zeer duurzaam zou zijn. Beeldhouwer Jan van Ipenburg maakte de mallen voor de kopieën met behulp van de nog onbeschadigde gipsen afgietsels uit 1950. Hij versterkte de kunststof replica's met glasvezel en een stalen wapening en vulde ze met hard polyurethaan-schuim. Zo moesten de nieuwe

Teun de Jager, Keesje, Hildebrand en de rest tegen een stootje kunnen. Op 24 augustus 1986 werd de replica van het Hildebrand-monument in de Haarlemmerhout onthuld. De reacties waren wisselend. De personages uit de Camera Obscura waren dan wel terug op hun plek, maar Haarlem moest het voortaan doen met een kopie. De originele stenen beelden gaf het Rijk in 1990 in bruikleen aan Kasteel 't Nijenhuis bij Heino, in Overijssel. Met behulp van de mallen had Van Ipenburg ze aangevuld en geres-taureerd. De stenen Nurks, Van der Hoogen en de anderen kwamen op sokkels in de openbare beelden-tuin van het kasteel te staan, zonder fontein. De oplossing met de vandaalbestendige kopieën blijkt helaas niet te werken. Een anonieme onverlaat heeft al na een jaar een van de kunststof beelden van de fonteinbak getrokken. Dit luidde een nieuwe periode van moedwillige beschadigingen in. Zo werden de replica's regelmatig beklad en in brand gestoken. Jan van Ipenburg heeft ze diverse malen hersteld. Ook heeft hij zelfs opnieuw enkele epoxyharsen replica's gemaakt met behulp van de mallen. In 2009 was het aanzicht van het monument zo deplorabel dat de gemeente de acht kunststof burgers weghaalde. Alleen het beeld van Hildebrand zelf bleef staan, hoog en eenzaam op zijn sokkel, als stille getuige van de moeizame relatie tussen kunst en de openbare ruimte.

Een nieuw initiatief

Veel Haarlemmers zagen daarna tot hun ongenoegen dat ook de toestand van het restant van het Hildebrand-monument steeds verslechterde. De fonteinbak werd meer en meer beklad en bovendien hoopte zich er allerlei zwerfvuil op. Het beeld van Hildebrand stond er zonder context en betekenis. Wat eens bedoeld was als een mooi en aantrekkelijk rustpunt in het bos, was nu een onaangename plek. Het treurige gedenkteken deed behoorlijk afbreuk aan de status van de Haarlemmerhout als rijksmonument. Daarom besloten enkele omwonenden hun krachten »

Robertus Nurks in 1966

Suzette Noiret in 1966

Het vrijstaande beeld van de schrijver Hildebrand in 1966

» te bundelen. Zij richtten in 2013 Stichting Herstel Hildebrand Monument op. De Haarlemmers wilden nieuwe replica's, maar nu van brons, met een stalen kern als verankering, zodat deze wel bestand zijn tegen vernielingen en ook tegen diefstal. Het bleek dat de mallen uit de jaren tachtig te zeer verouderd waren om opnieuw te gebruiken. Dit betekende dat de gipsafgietsels gebruikt moesten worden voor het maken van nieuwe mallen. Dat zou niet zonder risico zijn. De kwetsbare gipsafgietsels hebben in de loop der jaren alleen maar gewonnen aan betekenis en cultuurhistorische waarde. Hun details en scherpte benaderen immers de oorspronkelijke uitvoering van Bronner inmiddels vele malen beter dan de verweerde originelen bij Kasteel 't Nijenhuis. Veel musea schatten de waarde van dit

De bronzen kopieën zijn steenkleurig afgewerkt

soort gipsen hoger in dan een aantal jaren geleden en zijn er hierdoor voorzichtiger mee geworden. Toch besloot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de afgietsels weer uit zijn depot te halen voor dit sympathieke initiatief tot eerherstel van het Hildebrand-monument. Met hulp van restaurator Corrie van de Vendel heeft de dienst het maken van de tweede serie replica's begeleid.

De derde onthulling

Materialen, gereedschappen en veiligheidsmaatregelen zijn wel vernieuwd, maar brons gieten is sinds de oudheid in wezen niet veranderd. Bronsgieterij Stijlaart in Tiel heeft aan de hand van de negen gipsen Hildebrand-personages siliconen mallen gemaakt. Hierin hebben de vaklieden was-

De originele stenen beelden in 1993 in de tuin van 't Nijenhuis in Overijssel

modellen gegoten. Om de wasmodellen hebben zij harde mallen van gips gevormd, in meerdere lagen. De eerste laag is heel dun, om zo veel mogelijk details te behouden. Uit deze gipsen mallen hebben ze de was laten smelten, waarna zij ze gevuld hebben met brons. De bronzen kopieën zijn steenkleurig afgewerkt, zodat ze op de oorspronkelijke beelden van Euville marbrier lijken en dus goed bij de nog oorspronkelijke, stenen fonteinbak uit 1962 passen. De gemeente Haarlem heeft de fonteinbak en de plek eromheen een flinke opknapbeurt gegeven. Op 13 september wordt het Hildebrand-monument in de Haarlemmerhout onthuld. Voor de derde maal dus. Nu op de tweehonderdste geboortedag van Nicolaas Beets. De fontein zal weer klateren.

De gipsen afgietsels hebben hun plaats en belang in de roerige geschiedenis van het Hildebrand-monument inmiddels ruimschoots bewezen. Alle betrokkenen zijn het er over eens dat zij eigenlijk te mooi en te bijzonder zijn om weer langdurig in het depot van de Rijksdienst te verdwijnen. Wellicht dat er nu ook museaal onderdak voor de gipsen Stastok, grootmoeder Kegge en de anderen gevonden kan worden. Dan zou het Hildebrand-monument niet alleen in brons in de Haarlemmerhout en in steen in de beeldentuin van Kasteel 't Nijenhuis te zien zijn, maar ook ergens veilig binnen in gips. En laat de vanden zich nu alsjeblieft koest houden. ❏

Simone Vermaat is senior onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl.

De gipsen afgietsels

De nieuwe bronzen replica van de schrijver Hildebrand zelf, met daarnaast het gipsen afgietsel uit 1950

Torenhoge teksten op de Nieuwe Kerk in Delft

Voor het oog van God

Onzichtbaar hoog op de toren van de Nieuwe Kerk in Delft bevinden zich teksten uit de vijftiende eeuw. Deze zijn dan ook niet voor de ogen van mensen, maar voor die van God bedoeld. De samenhang met de bouw van de toren en de relatie met de wapenschildjes eronder zijn nu ontrafeld.

GERRIT VERHOEVEN & DIRK J. DE VRIES

Boven trekt het fascinerende uitzicht over Delft meteen de aandacht. Maar het loont de moeite om ook de andere kant op te kijken, naar het muurwerk van de toren van de Nieuwe Kerk zelf. De lantaarn, zoals dit opengewerkte deel heet, is achthoekig. Elk van die acht vlakken wordt bekroond door een driehoekige geveltopy, een zogenoemde wimberg. In elke top is een steen gemetseld waarin een tekst is uitgehouwen. Het eerste dat opvalt, is dat die stenen zo hoog zitten dat je ze met geen mogelijkheid kunt lezen. Ze zijn dan ook niet bedoeld voor mensenogen. Ze zijn aangebracht om God te laten zien wie dit werk tot zijn eer heeft volbracht. Daar moest ook de ultieme beloning vandaan komen, in de vorm van eeuwig zielenheil. Na de Utrechtse Dom heeft de Delftse Nieuwe Kerk de hoogste kerktoeren van Nederland. Tot op de dag nauwkeurig is er honderd jaar aan dit rijzige gevaarte gebouwd, van 1396 tot 1496.

De acht zesregelige verzen zijn gewijd aan personen die bij de bouw van de Nieuwe Kerk betrokken zijn geweest. Dat blijkt uit recent onderzoek van kunsthistorisch bureau Sanctus en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De eerste plaats is gereserveerd voor Filips de Schone, de vorst onder wiens bewind dit werk werd voltooid. Dan volgen de schout van Delft, de pastoor en de kerkmeesters, de bisschoppen van Utrecht, de mensen die het geld bijeen brachten, de werklieden, degene die op 6 september 1396 de eerste steen legde en ten slotte de jongste zoon van kerkmeester Klaas Janszoon Busch, die op de dag af honderd jaar later het kruis boven op de voltooide spits plaatste.

Rangen en standen

Over die volgorde is natuurlijk goed nagedacht. In de middeleeuwen waren rangen en standen van groot belang, dus is het logisch dat de landsheer en zijn vertegenwoordiger de schout vooraan staan en 'gewone mensen' achteraan. Het is ook niet toevallig dat de wereldlijke machthebbers voor de kerkelijke overheid zijn geplaatst. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het streven van de Bourgondische vorsten om een onafhankelijke koers van de Kerk te varen. Dat de Delftse pastoor voor de Utrechtse bisschop staat, past in hetzelfde plaatje. Het stak Holland dat het in kerkelijk opzicht onder Utrecht viel en geen eigen bisschop had.

Uit het onderzoek blijkt ook dat de acht verzen gerelateerd zijn aan een twintigtal wapenschildjes dat iets lager is aangebracht. Opnieuw te beginnen met die van Holland en Filips de Schone, dan die van het Delftse patriciaat en de Utrechtse bisschoppen en ten slotte anonieme wapens met de gereedschappen van de ambachtslieden die de toren gebouwd hebben. De enige werkman die een eigen schildje kreeg was 'werkmeester' Pouwels Janszoon. Hij had geen familiewapen, maar een steenhoudersmerk. Deze signatuur is ook aangetroffen op ongeveer even oude onderdelen van drie prestigieuze, bisschoppelijke domkerken, die van Keulen, Xanten en Utrecht. Zo stak het trotse Delft de verre omtrek naar de kroon. ■

Gerrit Verhoeven is zelfstandig historicus en Dirk J. de Vries is senior specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, info@sanctus.nl & d.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Hoog in de driehoekige geveltopy aan de voet van de spits op de toren van de Nieuwe Kerk in Delft zijn acht verzen uitgehouwen

Het behoud van een 20^e-eeuws bouw materiaal

GOLDEN PLATEN

Een plafond van zachtboard in een gang uit 1922 van het rijksmonumentale hospitaal Vertrouw op God in Veenhuizen

Kan een opgezwollen plafond van zachtboard gerepareerd worden? En het multiplex van een kromgetrokken scheidingswand? Sinds 1920 is Nederland verrijkt met waardevolle gebouwen waarin van origine moderne bouwplaten verwerkt zijn. Bij restauratie worden die platen vaak blind vervangen, maar dat is lang niet altijd nodig. JANNEKE VAN GOLEN

Zachtboard is een materiaal dat regelmatig gebreken vertoont. Het is geperst uit een brij van gemalen houtvezels en water, en werd aanvankelijk slechts gebruikt voor achterkanten van meubels, als prikbord en voor verpakkingen. Maar zachtboard bleek ook voor plafonds en scheidingswanden bruikbaar te zijn. Het is namelijk geluiddempend en warmte-isolerend. De architect Gerrit Rietveld verwerkte het materiaal veelvuldig in plafonds, zoals in 1959 in het tentoonstellingsgebouw De Zonnehof in Amersfoort. De gegroefde variant die Rietveld hier gebruikte, is bij een restauratie speciaal nagemaakt. Dit is echter een uitzondering, want doorgaans wordt een zachtboardplafond bij restauratie vervangen door gipsplaten. Dat is niet onlogisch. Het materiaal is brandgevaarlijk en bovendien onher-

stelbaar als het nat is geworden. Dat er daarom tegenwoordig geen plafonds meer van zachtboard worden gemaakt is dus begrijpelijk. Dat hoeft echter niet te betekenen dat oude zachtboardplafonds direct verwijderd moeten worden. Zachtboard is brandwerend te maken. Andere bouwplaten, met minder grove gebreken, worden eveneens vaak, zonder erbij stil te staan, vervangen door nieuwe. Dat is in veel gevallen onnodig. Zorgvuldige omgang en regelmatig onderhoud doen vaak wonderen voor het behoud van de oorspronkelijke platen.

Tallose soorten

De laatste jaren zijn er allerlei bouwwerken van na 1920 rijksmonument geworden. In veel van die gebouwen zijn platen verwerkt van hout, stro, riet, gips, vezelcement en asbest. Er zijn tallose soorten

bouwplaten op de Nederlandse markt gebracht. Bijna allemaal zijn ze samengesteld uit dit kleine aantal bestanddelen. Halverwege de twintigste eeuw kwamen er ook platen bij van niet-traditionele materialen als aluminium en kunststof. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed krijgt steeds meer vragen over dit moderne bouw materiaal. Welke technieken vereisen het onderhoud en de restauratie van dit soort bouwplaten? En zijn ze nog verkrijgbaar als reparatie niet meer mogelijk is? In het begin werden er met de platen voornamelijk scheidingswanden en plafonds gemaakt. Architecten en aannemers waren vooral geïnteresseerd in hun akoestische, isolerende en brandwerende eigenschappen. Het merendeel van de oudste platen kwam uit het buitenland, zoals Masonite, Celotex, Upson Board en Beaverboard. Gaandeweg werden er ook in Nederland verschillende bouw- en bekledingsplaten gefabriceerd, waaronder Oosterhoutse Bouwplaten, Kratex, Durisol-Mevriet en Nové/Nivolite. Door de komst van kunststoffen, nieuwe technieken en constructiewijzen en de voortdurende ontwikkeling van nieuwe afwerkingsmethoden lieten architecten later ook bouwplaten aan de buitenkant van hun gebouwen aanbrengen, zoals vanaf 1969 Trespa Volkern. Dit is een kunststof laminaat van papier, dat met fenolhars en melami-hars doordrenkt is.

Vlakmaken en vastzetten

Het is onvermijdelijk dat een bouwplaat na verloop van tijd schade oploopt. Elke soort plaat kent zijn eigen meest voorkomende soort schade. Ook het onderhoud en het herstel zijn per soort plaat verschillend. Zo hebben houtachtige platen als multiplex en vezelplaten vaak te kampen met schimmel, scheuren, aantasting door insecten, kromtrekken en opzwellen. Een kromgetrokken vezelplaat kan in sommige gevallen weer vlak worden gemaakt door er lichte druk op uit te oefenen. Lagen hout die door vocht loslaten, kunnen weer vastgezet worden door ze

in te smeren of te injecteren met een papje van tarwezetmeel en water. Donkerblauwe en zwarte vlekken op multiplex kunnen het resultaat zijn van verkeerd gebruikte schoonmaakproducten. Borstels van staal of staalwol laten namelijk kleine deeltjes ijzer op het multiplex achter. Als die deeltjes met water reageren, verkleurt de plaat. De vlekken zijn

Zorgvuldige omgang en regelmatig onderhoud doen vaak wonderen

te verwijderen met oxaalzuur. Als een houtachtige plaat is aangetast door schimmel kan deze verwijderd worden met schimmeldodende middelen of met een oplossing van bleekmiddel in water.

Beschermen tegen corrosie

Bij metalen platen als Alcoa en Galbestos is corrosie het grootste probleem. Corrosie kan ontstaan door contact met bepaalde zuren, conserveermiddelen, chloriden en andere metalen. Tegenwoordig bestaan er vele oppervlaktebehandelingen die het metaal goed tegen corrosie kunnen beschermen. Een andere soort schade aan metalen platen wordt veroorzaakt door vervorming. Aluminium kan vervormen doordat de draagconstructie in haar beweging wordt beperkt. Als gevolg daarvan kan de bovenste laag aluminium van zo'n plaat loslaten. Hetzelfde kan er gebeuren als er voor een bepaalde functie of locatie niet de juiste legering is gekozen, waardoor de aluminiumlegering begint af te bladderen. High Pressured Laminate, zoals Formica en Trespa, kenmerkt zich door zijn weerbestendigheid. Platen van dit materiaal zijn in de regel zeer duurzaam en

slijtvast. Toch kunnen ze bij hevige kou broos worden en scheuren, terwijl te hoge temperaturen de platen doen krimpen of er blaren op laten ontstaan. Kleine beschadigingen als krassen kunnen vaak ter plekke behandeld worden met een cellulosehars. Maar in de meeste gevallen is een beschadigde High Pressured Laminate-plaat lastig te herstellen.

Te grote schade

Als er schade optreedt die te groot is om te herstellen kan vervangen van de platen worden overwogen, al dan niet gedeeltelijk. Hierbij ligt het voor de hand dat de vervangende plaat de originele plaat zo dicht mogelijk benadert in zowel samenstelling als afwerking. Dit kan echter op problemen stuiten, aangezien het onwaarschijnlijk is dat een historische bouwplaat na decennia nog ongewijzigd op de markt is. Fabrikanten zitten immers niet stil en blijven hun producten ontwikkelen. Dit leidt ertoe dat het merendeel van de moderne bouwplaten niet meer nieuw te verkrijgen is. Namaken is ook geen sinecure, want via de fabrikanten valt de exacte samenstelling van een historische bouwplaat vaak lastig of helemaal niet meer te achterhalen. Steeds meer moderne bouwmaterialen verdwijnen bij een restauratie in de container met slooafval, zonder enige vorm van documentatie. Door massaproductie vervaardigde materialen als bouwplaten hebben het stigma vergankelijk te zijn, en niet het behouden waard. Maar het is wel zo dat historische bouwplaten voor een groot deel het aanzien van onze dagelijkse woon- en werkomgeving bepalen. Om de essentie van deze platen te begrijpen en deze te kunnen waarderen is het van belang niet enkel te kijken naar de gebreken die zij vertonen, maar ook naar de betekenis die zij hebben voor de moderne architectuur. ☒

Janneke van Golen was stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, jannekevangolen@gmail.com. Nadere informatie: Taco Hermans, senior onderzoeker instandhoudingstechnologie, t.hermans@cultureelerfgoed.nl.

Zachtboard in een monumentaal seinhuis in Groningen

De geribde asbest-gevelplaten van rond 1960 van de Karwijhof-woningen in Nagele zijn ooit vervangen door gladde platen. Nu wil men weer geribde platen aanbrengen. Daar is echter geen documentatie van

EN DAT IS 10

De Van Nellefabriek in Rotterdam is het jongste werelderfgoed in Nederland, het tiende. Deze zomer heeft het werelderfgoedcomité van UNESCO de voordracht van het Koninkrijk aangenomen. Het Nederlandse icoon van moderne industriële architectuur in glas, staal en beton ontving daarmee niet de zoveelste architectuurprijs, maar een erkenning van de hoogste orde wegens uitzonderlijk en universeel belang voor de gehele mensheid. In de kristallijne architectuur van deze voormalige koffie-, thee- en tabaksfabriek uit 1930 komen alle culturele, technische en sociale verworvenheden van het Nieuwe Bouwen op een sublieme manier samen.

De Van Nellefabriek vertegenwoordigt in alle opzichten een hoge standaard. Niet alleen door het ontwerp, maar ook door de transformatie van genotsmiddelenfabriek tot bedrijvenverzamelgebouw voor de creatieve industrie, waarbij de authenticiteit in hoge mate behouden bleef. Hiermee werd de Van Nellefabriek rond de eeuwwisseling toonaangevend voor zorgvuldige restauratie en hergebruik van modern erfgoed. Mede hierdoor is het gebouw nu erkend als werelderfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft samen met de gemeente en de eigenaar van het monument gewerkt aan de inhoudelijke motivering van de voordracht. Ook kon UNESCO ervan worden overtuigd dat er voldoende maatregelen zijn genomen om de buitengewone betekenis op een hoog niveau in stand te houden. ✕

DANIELLE TAKENS, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.takens@cultureelerfgoed.nl.

Graaf Zu Ortenburg houdt Kasteel Middachten in stand door te experimenteren. Flexibel beweegt hij mee op de golven van de tijd en stelt zijn landgoed open voor publiek. Maar daar zijn wel grenzen aan. DIRK SNOODIJK

Tussen de Veluwe en de IJssel rijst Kasteel Middachten op uit een rechthoekige waterpartij. Dit vierkante huis bij het dorp De Steeg in Gelderland stamt al uit de twaalfde eeuw. Over de drempel stap je honderden jaren terug in de tijd. Een dubbele reuzentrap, een oude bibliotheek, voorvaders aan de wand. Dit is het huis van de 61-jarige Franz zu Ortenburg. Toen zijn moeder Isabelle Bentinck in 1951 met een Duitse graaf trouwde, is het kasteel vererfd op de Zu Ortenburgs. Het lijkt een plek te zijn waar slechts oude gebruiken in ere worden gehouden, waar traditie vastgeroest hoogtij viert. Maar schijn bedriegt.

De rijzige graaf Franz zu Ortenburg schuwt namelijk het experiment niet. Zijn rentmeester Age Fennema geeft een voorbeeld: 'We onderzoeken altijd hoe we dingen anders kunnen aanpakken. Zo willen we ons snoeihout gaan vergassen om de gebouwen hier te verwarmen. Het apparaat daarvoor is innovatief en staat nog in de kinderschoenen, dus het valt te bezien of het voldoende rendement oplevert. Maar het is interessant om dit soort dingen te volgen.'

Ook experimenteel is het overleg 'Proeftuin'. Sinds vijftien jaar overleggen de mensen van het kasteel, de cultuurhistorische adviesorganisatie het Gelders Genootschap, de gemeente Rheden, de provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed regelmatig gezamenlijk over Middachten. Rentmeester Fennema: 'Voor ons vormt dit overleg één loket waardoor we onze zaken handig kunnen bespreken.' De graaf voegt daaraan toe: 'Het is het onderlinge vertrouwen dat deze samenwerking tot een succes maakt.' Voor de Rijksdienst bieden de ervaringen van deze 'Proeftuin' inspiratie voor de omgang met andere landgoederen. Marjolein Sanderman van de gemeente vindt het ook een zinvol overleg: 'Zo kunnen we snel op elkaar reageren. We houden elkaar scherp en we kunnen samen creatieve oplossingen bedenken.'

Meer inkomsten

Die oplossingen betreffen vaak de financiën. In de moderne tijd, waarin een timmerman meer kost dan ooit tevoren, heeft een edelman niet genoeg aan zijn lang geleden verworven familiekapitaal. Om zijn landgoed in stand te houden is hij genoodzaakt meer inkomsten te verwerven. Graaf Zu Ortenburg verhandelt het hout uit zijn bossen en als vanouds betalen de omliggende boeren hem pacht. Ook de verhuur van zijn jachtvergunning op groot wild levert geld op. Nieuwer is de verkoop van zand van zijn landgoed. En wat werkt tegenwoordig beter dan toegang heffen en het nieuwsgierige volk op je grond toe te laten? De graaf zegt het anders: 'Ik vind het zeer belangrijk om in de huidige tijd Middachten met de maatschappij te delen.'

Rentmeester Fennema: 'Sinds de jaren tachtig is het huis opengesteld. We leiden hier elk jaar 25.000 betalende bezoekers rond. We kunnen daar een deel van de huishouding van betalen, maar belangrijker is dat we er maatschappelijke betrokkenheid mee genereren.' De graaf afficheert Kasteel Middachten nadrukkelijk

Graaf Franz zu Ortenburg leidt gasten door zijn tuin, waaronder Cees van 't Veen, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

ren

als bedrijf. Hij verhuurt het rijksmonument voor huwelijken, recepties, diners, concerten en evenementen. De kerstmarkt bijvoorbeeld is elk jaar een succes, hoewel de concurrentie de laatste jaren toeneemt. Verder worden de dienstwoningen en bedrijfsgebouwen verhuurd. Toeristen huren de drie knechtenkamers boven in het koetshuis als bed and breakfast. Bovendien staat momenteel de rijksmonumentale appelschuur te koop om deze tot woning om te bouwen. Elders op het landgoed worden voor de verkoop acht nieuwe huizen neergezet. Locatie en vormgeving worden zorgvuldig gekozen, op basis van uitgebreide cultuurhistorische analyses.

Continuïteit

Het hoofddoel van dit bedrijf is Middachten duurzaam in stand houden. In het belang van die continuïteit past de graaf zich met gevoel voor de tijdgeest aan de veranderende maatschappij aan. Privé en publiek vermengen is voor hem een tweede natuur geworden. Daarover zegt hij: 'Vooral de bezoekers zijn belangrijk, want voor hen wordt alles opgepoetst.' Stichting Kasteel Middachten en Stichting Vrienden van Middachten werven geld en vrijwilligers. De meer dan honderd vrijwilligers assisteren bij de evenementen en dergelijke.

Een groot deel van het onderhoud van de tuin wordt met subsidies van Rijk, provincie en gemeente betaald. De rentmeester zegt: 'We hebben één tuinbaas in dienst. Die is belangrijk voor de continuïteit, want hij werkt hier al 25 jaar. Hij wordt geholpen door mensen van de sociale werkvoorziening, die hier een luwe werkplek vinden. We zijn nu een tweede onderhoudsploeg aan het opzetten. Dat wordt een mobiele ploeg, die ook de tuinen van buitenplaatsen in de omgeving gaat onderhouden.' De geometrische tuin van Middachten is aangelegd in 1900 en ziet er inderdaad uit alsof er veel handen nodig zijn om deze zo buitensporig strak gesnoeid te houden.

Andere bronnen

De financiën komen ook uit andere bronnen. De graaf heeft bijvoorbeeld vorig jaar de squash-hal uit 1912 bij het kasteel laten restaureren met geld van de BankGiro Loterij, via het televisieprogramma Max Monumentaal. Deze loterij komt ook elders in beeld, vertelt hij: 'Middachten wil ook met andere buitenplaatsen meedenken. Zo zijn wij op dit moment de initiatiefnemer van financiering door de BankGiro Loterij om de inboedel van meerdere belangrijke huizen in stand te houden.' De rentmeester vult aan: 'Bovendien onderzoeken we nu hoe we meer kunnen doen met de 'vrienden'. Want zeker voor de inboedel is fondsenwerving belangrijk, omdat hiervoor geen subsidie bestaat en het onderhoud zeer kostbaar is.'

Experimenteren betekent ook dat eens vol hoop gestarte activiteiten vervroegd gestopt worden. Rentmeester Fennema: 'We hebben geleerd dat je je niet het hele jaar door rot moet rennen voor te veel evenementen. Dat staat niet in verhouding tot de opbrengsten.' Graaf Franz zu Ortenburg beaamt dat: 'Ik vind het fijn om Middachten te delen met de maatschappij, maar dat moet ook iets opleveren. Met huwelijksfeesten bijvoorbeeld zijn we snel weer gestopt. Er raakte te veel beschadigd in het huis. We verhuren het huis wel voor de huwelijken zelf, maar niet voor het bijbehorende feest. Het is telkens een afweging: wat kan het huis aan, wat kan de tuin aan, wat kan de familie aan? We moeten de balans vinden.' ❏

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: Annemieke Vos, adviseur architectuurhistorie, a.vos1@cultureelerfgoed.nl.

Op Kasteel Middachten wordt veel geëxperimenteerd

'We onderzoeken altijd hoe we dingen anders kunnen aanpakken'

Privé en publiek vermengen is voor graaf Franz zu Ortenburg een tweede natuur geworden

Het wrak van het Romeinse transportschip De Meern I is geconserveerd

Romeins schip geconserveerd

De conservering van een bijzonder scheepswrak is voltooid. Het Romeinse zeilschip dat in 2003 in de Utrechtse wijk Vleuten-De Meern werd opgegraven, is na tien jaar klaar om geëxposeerd te worden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het 26 meter lange wrak, dat De Meern 1 wordt genoemd, in twee delen geconserveerd. Speciaal voor dit doel heeft de dienst in Lelystad een grote conserveringstank laten bouwen. Daarin zijn de scheepshelften met polyethyleenglycol geïmpregneerd.

Dit transportschip van het Romeinse leger is rond het jaar 148 gebouwd en later door een ongeluk op de Rijn vergaan. De rivier heeft zich vervolgens verlegd. Onder de grond is de romp van de smalle, eikenhouten platbodem vrijwel compleet bewaard gebleven. Op 25 juni is de tweede helft uit de tank gehaald. Het eerste deel stond al geruime tijd geconserveerd en wel te wachten. De Rijksdienst heeft beide helften schoongemaakt en weer tot een geheel samengevoegd. Het wrak wordt dit najaar van Lelystad weer terug naar Utrecht gebracht. Daar zal het vanaf 2015 tentoongesteld worden in cultuurcentrum Castellum Hoge Woerd, dat momenteel in aanbouw is. ✕

1.500 artikelen lezen

Eerder dit jaar heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de site www.cultuurtijdschriften.nl gelanceerd. Hierop vallen 1.500 artikelen te lezen die eerder gepubliceerd zijn in de tijdschriften Brabants Heem, Het Drentse Landschap, Heemschut, Zutphen, n Sliepsteen en De Mothoek. Deze tijdschriften worden uitgegeven door heemkundige en historische verenigingen en stichtingen, waar Nederland er honderden van kent. In de periodieken van deze organisaties verschijnen al ruim anderhalve eeuw artikelen over opgravingen, archeologische vondsten, bouwwerken, restauraties en andere wetenswaardigheden over cultureel erfgoed. De Mothoek bijvoorbeeld is een uitgave van heemkundige vereniging Nuwenspete, die schrijft over de geschiedenis van erfgoed uit de gemeente Nunspeet. Artikelen die voorheen slechts voor een beperkte groep lezers beschikbaar waren, kunnen nu eenvoudig door iedereen gelezen worden. Op cultuurtijd www.cultuurtijd.nl zijn alle artikelen volledig doorzoekbaar. Bovendien kan de bezoeker via trefwoorden artikelen vinden die in verband met elkaar staan, ook als ze uit verschillende tijdschriften komen. De informatie is duurzaam opgeslagen. Het is de bedoeling dat er steeds meer historische verenigingen meedoen, zodat de site beduidend meer artikelen gaat bevatten. ✕

Ingebonden nummers van de tijdschriften Zutphen, Heemschut en n Sliepsteen

FOTO JUDIT BECZE-DAEK

Archeologische micromorfologen tijdens de internationale workshop in Amersfoort

Micromorfologen op cursus

Meer dan veertig specialisten, de meesten uit het buitenland, waren in juni te gast in het Amersfoortse laboratorium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zij kwamen voor een workshop over archeologische micromorfologie. Dit is onderzoek van archeologische vindplaatsen door geprepareerde bodemonsters, zogenaamde slijpplaten, onder de microscoop te bestuderen. Sterk vergroot kunnen de monsters aanwijzingen geven welke processen onder de grond het behoud van archeologische resten beïnvloeden. Deze internationale bijeenkomst wordt ten minste eenmaal per jaar georganiseerd, iedere keer in een ander land. In de meeste landen is micromorfologie als specialisme dun gezaaid. In Nederland bijvoorbeeld zijn er slechts drie archeologische micromorfologen actief. Voor velen is deze bijeenkomst daarom de beste manier om bij te blijven.

De editie van 2014 was de eerste in Nederland. De Rijksdienst had ruim twintig extra microscopen geleend. De deelnemers bestudeerden en bediscussieerden slijpplaten die zij zelf hadden meegenomen. Zo deden de beginners snel ervaring op met monsters uit verschillende vindplaatsen. Voor de geroutineerde micromorfologen was het een gelegenheid om specifieke gevallen met andere deskundigen te bespreken. ✕

Een bordje voor heel Nederland

WIT-ORANJE? RIJKSMONUMENT!

Hoe kan iemand op straat zien dat hij voor een rijksmonument staat? Niet elk oud gebouw is dat immers. Daarom is er nu een bordje dat de eigenaar naast zijn voordeur kan schroeven. DIRK SNOODIJK

‘De gemeente Apeldoorn heeft alle gemeentelijke monumenten voorzien van een schildje, maar rijksmonumenten staan er maar blanco bij’, zegt Marcel Kranenburg, bewoner van een rijksmonument in Apeldoorn. Veel eigenaren willen graag aan voorbijgangers laten zien dat hun gebouw een rijksmonument is. Met een wit-oranje bordje van geëmailleerd staal komt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan die vraag tegemoet. Op donderdag 11 september heeft minister van Cultuur Jet Bussemaker het eerste exemplaar van dit zogenoemde ‘Rijksmonumentenbord’ onthuld. Dat hangt nu naast de deur van de Ridderzaal in Den Haag, een rijksmonument uit de dertiende eeuw. In de komende tijd voorziet het Rijk de 1800 rijksmonumenten die het zelf beheert van het wit-oranje bordje, met daarop de tekst ‘Rijksmonument’. De eigenaren van de overige 60.000 rijksmonumenten kunnen er een bij de ANWB aanschaffen. Voor de productie en distributie is de Rijksdienst daar namelijk een samenwerking mee aangegaan. De plaatjes zijn in drie maten verkrijgbaar, 5, 10 en 14 centimeter breed. In maximaal 24 tekens kunnen de eigenaren er nog een korte beschrijving van hun monument op aan laten brengen, zoals ‘Gymnasium uit 1862’.

Beter herkenbaar

Montfoort is een van de gemeenten die het wit-oranje bordje met open armen ontvangt. Hans van Hezik werkt bij Bouw- en Woningtoezicht en is enthousiast over het initiatief: ‘Hiermee kunnen we de rijksmonumenten beter herkenbaar maken. Dit komt ten goede aan hun uitstraling. En het zal de eigenaren er bewuster van maken dat ze een bijzonder gebouw bezitten.’

Dat denkt ook John Smits, projectmanager monu-

Voortaan kan een eigenaar met een wit-oranje bordje laten zien dat zijn gebouw een rijksmonument is

umenten bij Staatsbosbeheer: ‘Het is de blikvanger die we nodig hebben om bewustwording te creëren. Niet alleen bij bezoekers, maar ook binnen onze eigen organisatie. Staatsbosbeheer beheert een grote hoeveelheid rijksmonumenten. Denk aan boerderijen en kastelen, maar ook aan landschappelijke zaken, zoals linies uit de Tachtigjarige Oorlog. De historie druipt van veel van onze gebieden af. Dit bordje onderstreept dat.’

Geen blauw-wit schildje

Veel gemeenten hebben in de afgelopen jaren hun monumenten al van een eigen, gemeentelijk plaatje voorzien. Meestal betreft dat de gemeentelijke, maar soms ook de rijksmonumenten. En naast heel wat voordeuren hangt een blauw-wit schildje. Sommige mensen denken dat dit aangeeft dat het gebouw een rijksmonument is. Dat klopt niet. Het blauw-witte schildje is in 1954 in het leven geroepen door de Verenigde Naties. Dit internationaal ingevoerde

teken geeft aan dat het gebouw een prominente plaats inneemt in het culturele erfgoed van een volk. Het kan in plaats van om het gebouw zelf ook om de inhoud ervan gaan, zoals een museale collectie. In tijden van oorlog dienen militairen de gebouwen met een blauw-wit schildje te ontzien.

Met het nieuwe wit-oranje plaatje kunnen alle 61.772 rijksmonumenten van Nederland als zodanig herkend worden. Marcel Kranenburg uit Apeldoorn beaamt dit: ‘Dit initiatief komt de landelijke zichtbaarheid en herkenbaarheid van deze gebouwen ten goede. Voor mij heeft het bordje vooral een emotionele waarde. Ik ben trots op mijn huis en wil dat graag laten zien.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: InfoDesk, info@cultureelerfgoed.nl. Het Rijksmonumentenbord is tegen betaling te bestellen via www.anwb.nl.

Wie een historisch gebouw wil restaureren heeft letterlijk en figuurlijk goed gereedschap nodig. Niet alleen een scherpe zaag, maar ook kennis van zaken, richtlijnen en een bouwteam. Op 8 oktober houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier een symposium over. MICHIEL VAN HUNEN

Restauraties van historische panden moeten goed uitgevoerd worden. Dat is vanzelfsprekend. Iedereen zal het erover eens zijn dat vaklui hun werk technisch functioneel, degelijk en deskundig horen te doen. Voor een redelijke prijs. En het is bovenal van belang dat de cultuurhistorische waarde van het gebouw bij de werkzaamheden behouden blijft. Zeker bij zoiets bijzonders als een rijksmonument. Maar hoe bereikt de eigenaar van het gebouw dat de aannemer een zeker kwaliteitsniveau haalt? Dat is niet altijd even eenvoudig. Vandaar dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een handje toesteekt. Samen met bouwbedrijven en andere organisaties werkt de dienst momenteel aan hulpmiddelen om die kwaliteit te bereiken. Aan gereedschap, zeg maar. Over het vullen van die figuurlijke gereedschapskist houdt de Rijksdienst op 8 oktober een symposium, *Restaureren met kwaliteit*. Een dag lang bespreken specialisten vanuit verschillende invalshoeken hoe een restauratie goed uitgevoerd kan worden. En hoe de taken en verantwoordelijkheden in het restauratieproces verdeeld, maar ook gedeeld kunnen worden.

Restauratie en nieuwbouw

De klassieke restauratie maakt steeds vaker plaats voor een ingreep waarbij niet alleen het monumentale gebouw wordt gerestaureerd. Bij de werkzaamheden laat de eigenaar ook de functionaliteit van zijn pand vergroten en laat hij er energiebesparende maatregelen in doorvoeren. Bovendien vraagt een groeiend aantal historische gebouwen om nieuw gebruik, zoals scholen, boerderijen, kerken en industriële complexen.

Restauratiewerk en nieuwbouwwerk raken dus steeds meer vervlochten. Maar restaureren – het herstellen van iets ouds om de cultuurhistorische waarde ervan te behouden – vraagt een wezenlijk andere vakkennis, andere vaardigheden en bovenal een andere instelling dan nieuw bouwen. Restauratiewerk vereist specifiek gereedschap.

Verschuivende verantwoordelijkheden

Bovendien is de monumentenwereld in beweging. In het restauratieproces verschuiven de verantwoordelijkheden van het Rijk richting provincie, gemeente en private sector. Van uitvoerende bedrijven en architecten wordt verwacht dat ze op verantwoorde manier met historische gebouwen omgaan. En dat ze transparant werken en zelf hun kwaliteit bewaken. Ook eigenaren van rijksmonumenten krijgen meer verantwoordelijkheid. Zo hoeven zij sinds 2012 voor bepaalde onderhoudswerkzaamheden geen vergunning meer bij de gemeente aan te vragen, zoals schilderen in dezelfde kleur en voegwerk gedeeltelijk herstellen.

Er raken dus steeds meer mensen bij restauraties betrokken. Ongeschreven regels en 'zo hoort dat bij monumenten nu eenmaal' volstaan daarom niet meer als leidraad voor monumentenzorg. Om voldoende houvast te hebben heeft deze uitdijende groep mensen behoefte aan objectieve kwaliteitscriteria en heldere uitgangspunten. Aan nieuw gereedschap dus.

Symposium Restaureren met kwaliteit

Goed gevulde

Kennis in het gehele proces

Het basisgereedschap voor monumentenzorg is kennis. De ontwikkeling en verspreiding van kennis is een kernactiviteit van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Via technische gidsen, boeken, symposia en websites draagt de dienst thematische kennis over. Het is bovendien een wettelijke taak van de dienst om de gemeenten te adviseren of ze voor ingrijpende werkzaamheden een vergunning kunnen verlenen of niet. De overheid brengt zodoende vooral in het voortraject kennis in, in de belangrijke tijd dat er plannen gesmeed en afgestemd worden.

Maar er is niet alleen in het voortraject kennis nodig. Dat geldt voor het gehele restauratieproces, ook tijdens aanbesteding en gunning, uitvoering en oplevering. Aanbesteding en uitvoering vragen om kennis in een andere vorm. In die fasen is er behoefte aan concrete kwaliteitseisen, werkomschrijvingen, bestekteksten en uitvoeringsrichtlijnen. Op de steiger wil je immers geen discussie over uitvoeringstechnieken en materialen. Daarvoor is aanvullend gereedschap nodig.

Richtlijnen

In de nieuwbouwwereld vormt zelfregulering, gebaseerd op een uitgebreid stelsel van normen, keurmerken en certificering, al lang een gereedschap om kwaliteit te garanderen. Het is belangrijk dat dit gereedschap aangepast wordt voor restauratiewerk. In samenwerking met de Rijksdienst helpt de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg sinds 2010 de restauratiesector om een samenhangend stelsel van richtlijnen te ontwikkelen. Via www.stichtingerm.nl stelt zij richtlijnen beschikbaar voor bijvoorbeeld advisering, timmerwerk, rietdekken, glazenierswerk, voegwerk, metselwerk, betonreparatie, steenhoutwerk, stucwerk, schilderwerk en leidekken.

Niet alleen een richtlijn zelf draagt bij aan de kwaliteit van een »

.....
*Het basis-
 gereedschap
 voor monu-
 mentenzorg
 is kennis*
 .....

RESTAUREREN MET KWALITEIT

Het jaarlijkse instandhoudings-symposium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed draait in 2014 om *Restaureren met kwaliteit*. In de ochtend spreken dynamische duo's plenair de zaal toe. In de middag diepen de deelnemers de thema's van de ochtend uit in parallelle discussies. Het symposium vindt op woensdag 8 oktober plaats in de Jacobikerk in Utrecht, van 9.15 tot 17.45. De toegang bedraagt € 175 per persoon. Nadere informatie en aanmelden: www.cultureelerfgoed.nl.

» restauratie, ook het gezamenlijk ontwikkelen ervan doet dat. Binnen een beroepsgroep brengen belanghebbenden en deskundigen hun kennis, ervaring en uitgangspunten in. Zij voeren inhoudelijke discussies over uitvoeringstechnieken, materiaaleisen, vooronderzoek en het opleidingsniveau van de vakman. Richtlijnen bundelen op deze manier de kennis uit de sector.

Bestek en organisatie

Richtlijnen geven dus het broodnodige houvast. Ook een goed restauratie- of onderhoudsbestek is een belangrijk gereedschap om zich van een kwalitatief hoogstaande uitvoering te verzekeren. De meest gebruikte systematiek is die van stichting STABU. Deze is echter niet altijd even geschikt om restauratiewerk eenduidig te omschrijven. Daarom werkt deze stichting nu aan een verbetering, samen met de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg, de Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie en de Rijksdienst. De basisstructuur voor de bestekken zal in de loop van 2015 inhoudelijk worden uitgebreid, zodat deze meer ruimte biedt voor het uniform beschrijven van restauratieve werkzaamheden. Ook komen er zogenaamde uitwisselingsbestanden beschikbaar, waarmee de uitvoeringsrichtlijnen in de bestekken kunnen worden opgenomen.

De zogenaamde bouworganisatievorm is ook een gereedschap. De manier waarop eigenaar, architect, hoofdaannemer en gespecialiseerde aannemers met elkaar samenwerken krijgt steeds vaker een nieuwe vorm. Zowel bij nieuwbouw als bij restauratie. Zo kan de kwaliteit baat hebben bij werken in een bouwteam, bijvoorbeeld bij een monument met een kwetsbaar interieur. Door deel te nemen aan het bouwteam kan de opdrachtgever actief een vinger aan de pols houden. Ook een geïntegreerde vorm, zoals *design & build*, waarin het bouwteam meeontwerpt, kan zijn voordeel hebben om lastige restauraties hoogwaardig te laten verlopen.

Begeleiding en toezicht

Verder mag de begeleiding door gemeente of architect niet worden onderschat. Bepaalde keuzes kunnen immers pas tijdens de uitvoering worden gemaakt. Ook de precieze omvang van een ingreep kan vaak pas op de steiger worden vastgesteld. Plannen worden gedurende een restauratie regelmatig bijgesteld. Een goede begeleiding betekent dat de gemeente en de architect de kennis uit het voortraject – het basisgereedschap van de restauratie – gedurende het gehele proces meewegen.

De kwaliteit kan baat hebben bij werken in een bouwteam

Daarnaast blijft goed toezicht door de gemeente onmisbaar gereedschap voor het waarborgen van kwaliteit. Bouwtoezicht is meer dan alleen formeel controleren of aan de voorwaarden van de omgevingsvergunning wordt voldaan. Er gaat ook een stimulerende werking van uit. Toezicht laat zien dat de overheid daadwerkelijk geïnteresseerd is in het resultaat. En het geeft de vaklui de kans om te tonen dat zij goed of misschien zelfs uitmuntend werk hebben afgeleverd. Kwaliteit dus. ■

Michiel van Hunen is senior onderzoeker instandhoudingsstechnologie en programmaleider Restauratiekwaliteit bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl.

De Erfgoedmonitor

VAN MENINGEN NAAR FEITEN

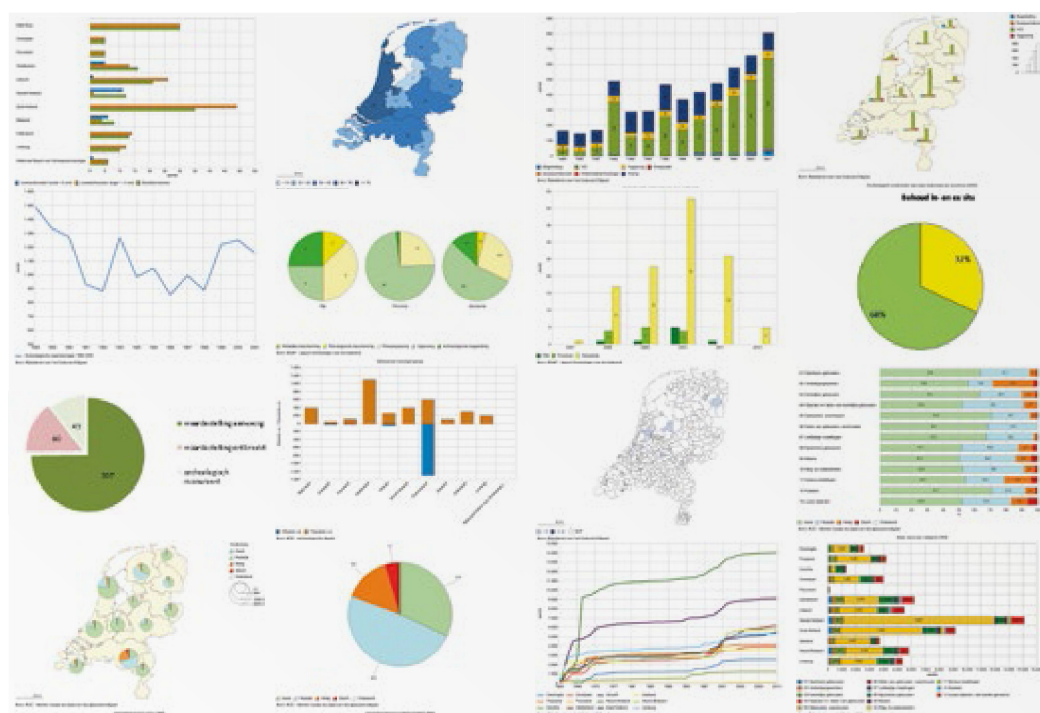
Telt Nederland meer of minder dan honderd oorlogsmusea? Hoeveel rijksmonumenten bevinden zich in Friesland? En nam het aantal archeologische opgravingen in 2013 toe ten opzichte van het jaar daarvoor? Met de Erfgoedmonitor biedt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed iedereen inzicht in de staat en ontwikkeling van het Nederlandse erfgoed. Sinds deze zomer presenteert de dienst onderbouwde feiten en cijfers op www.erfgoedmonitor.nl. 'We gaan van meningen naar feiten', zegt Maartje de Boer, programmaleider Erfgoedmonitor bij de Rijksdienst. De dienst houdt de vinger aan de pols van het erfgoed door periodiek gegevens te meten op het gebied van monumenten, archeologie, historisch landschap en musea. Maartje de Boer: 'De meeste cijfers actualiseren we jaarlijks. De aantallen rijksmonumenten zelfs maandelijks, omdat die veel gebruikt worden.'

De dienst verzamelt de gegevens via gericht onderzoek en bundelt eigen cijfers en die van andere organisaties, zoals de Monumentenwacht en de Erfgoedinspectie. 'Uit de jaarverslagen van musea bijvoorbeeld halen wij hun bezoekersaantallen', vertelt Maartje de Boer. 'De kracht van de Erfgoedmonitor is dat we hier informatie bij elkaar brengen. Dat geeft antwoorden en inzicht.' Bij alle gegevens zijn bron, peildatum, meetfrequentie en verzamelwijze vermeld. De cijfers zijn voor iedereen beschikbaar om vrij te gebruiken. Iedere onderzoeker, journalist of beleidsmaker kan via de bijbehorende gegevensbank eigen selecties en combinaties maken, inzoomen op een periode of gebied, cijfers met elkaar vergelijken en aangepaste presentaties maken.

Verschillende cijfers

Wietske Dubelaar van het Steunpunt Archeologie en Monumenten Utrecht heeft al gebruikgemaakt van cijfers uit de Erfgoedmonitor. 'Voor ons onderzoek naar de stand van zaken van het erfgoedbeleid bij de Utrechtse gemeenten wilden wij weten hoeveel rijksmonumenten er in elke gemeente staan. Het bleek dat er veel verschillende cijfers in omloop zijn. Het is mooi dat de Erfgoedmonitor nu de centrale plek in Nederland is waar dit soort gegevens worden verzameld.' Elke vier jaar zal het Ministerie van Cultuur de cijfers uit de Erfgoedmonitor relateren

Hoe staat het met het culturele erfgoed van Nederland? Om zorgvuldige afwegingen te kunnen maken is het essentieel te weten hoe het erfgoed zich ontwikkelt. Daar is nu eenvoudig achter te komen via de nieuwe site www.erfgoedmonitor.nl. DIRK SNOODIJK

De Erfgoedmonitor maakt de cijfers visueel

aan het beleid, in een zogenoemde Erfgoedbalans. De eerste zal in 2016 verschijnen. Die stuurt de minister aan de Tweede Kamer. Aan de hand daarvan kan de overheid haar beleid bijsturen. Een eerdere Erfgoedbalans verscheen als nulmeting in 2009. Bij de start deze zomer mat de Erfgoedmonitor 21 onderwerpen via zeventig indicatoren. Eind 2015 zal dit uitgebreid zijn tot ruim driehonderd indicatoren. Maartje de Boer: 'We gaan ook de aantallen gemeentelijke en provinciale monumenten in kaart brengen. En we doen bijvoorbeeld nog onderzoek naar de kwaliteit van de archeologische onderzoeksketen en de fysieke staat van de beschermde stads- en dorpsgezichten.' Onder aan elke pagina kunnen

de bezoekers reageren. De Rijksdienst hoort het graag als iemand aanvullende gegevens heeft. 'Waar we naartoe willen is dat iedereen zelf cijfers toe kan voegen', besluit Maartje de Boer. 'Die controleren we dan wel, natuurlijk.' En o ja, er bestaan 126 oorlogsmusea, Friesland telt 4.166 rijksmonumenten en archeologen groeven minder: in 2012 op 180 en in 2013 op 138 locaties. ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Zie www.erfgoedmonitor.nl. Nadere informatie: Maartje de Boer, programmaleider Erfgoedmonitor, m.de.boer@cultureelerfgoed.nl.

Waardevolle landelijke gebieden

STAPPEN OP HET PLATTELAND

In de jaren vijftig en zestig is het platteland van Nederland behoorlijk op de schop gegaan. In acht gebieden zijn die ingrepen zo interessant dat het de moeite waard is ze herkenbaar te houden.

De eerste stappen in die richting wijzen op succes. FRITS NIEMEIJER

De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog vormen een van de meest dynamische perioden in de geschiedenis van ons platteland. De Nederlanders realiseerden toen met ongekende energie droogmakerijen, ruilverkavelingen en ontginningen. Ze herbouwden op grote schaal verwoeste boerderijen en bouwden talloze nieuwe boerenbedrijven. Veel daarvan kwamen te staan in opnieuw tot ontwikkeling gebrachte gebieden. Op basis van onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de rijksoverheid in 2011 acht plattelandsgebieden geselecteerd als toonbeeld van deze periode. Als deze acht gebieden aanpassingen behoeven, worden de kenmerken uit de jaren 1940-1965 als inspiratiebron gebruikt. Het Rijk zal met de provincies en gemeenten afspraken maken over de manieren waarop de kernkwaliteiten van de gebieden het beste zichtbaar kunnen blijven. Deze aanpak neemt de plaats in van het beschermde stads- en dorpsgezicht. Overigens blijft de bescherming van de meer dan vierhonderd bestaande stads- en dorpsgezichten gelden.

De Haskerveenpolder

De acht geselecteerde landelijke gebieden zijn mooi verdeeld over het land. Het gaat om de Haskerveenpolder in Friesland, de Noordoostpolder in Flevoland, Vriezenveen in Overijssel, Beltrum I en Maas en Waal-West in Gelderland, De Groep in Utrecht, Walcheren in Zeeland en De Scheeken in Noord-Brabant. De eerste, inspirerende stappen op weg naar nieuwe verhoudingen tussen de overheden beginnen intussen vorm te krijgen. Vier voorbeelden van de eerste successen in het genereren van waardering voor de wederopbouw in het landelijke gebied.

Hier worden de kenmerken uit de jaren 1940-1965 als inspiratiebron gebruikt

Allereerst de Haskerveenpolder. Hier verrichtte Feddes/Olthof Landschapsarchitecten een nader inventariserend onderzoek. De landschapsarchitecten stelden vast dat de polder voldoende mogelijkheden biedt voor transformaties binnen de kenmerkende openheid. De Haskerveenpolder is aan het einde van de wederopbouwperiode intern 'gekoloniseerd'. Dwars op de hoofdstructuur aangelegde wegen met boerderijen vormen een voor de herinrichtingstijd kenmerkend beeld. Dat is het waard zo open mogelijk gehandhaafd te blijven.

Vriezenveen en Maas en Waal-West

Het landschap van de ruilverkaveling Vriezenveen kenmerkt zich door een vergelijkbare openheid, maar hier vonden in de wederopbouwperiode ingrijpendere veranderingen plaats. Tot voor kort was hier bijna alle aandacht voor het verleden gericht op de vooroorlogse jaren. De Vriezenveners betreurden dat het oude landschap ten onder was gegaan bij de naoorlogse ruilverkaveling. Dat er toen ook een nieuwe cultuurlaag is ontstaan, was voor hen groot nieuws. Hier is in de pers uitgebreid aandacht aan besteed, er werd een tentoonstelling aan gewijd en de organisatie Landschap Overijssel zorgde voor een 25-tal kansrijk geachte plannen.

ATLAS VAN DE WEDEROPBOUW

In de in 2013 verschenen *Atlas van de wederopbouw* wordt ook uitgebreid aandacht geschonken aan de ontwikkelingen op het platteland tussen 1940 en 1965. De oorlogsschade en daarna de schade door de watersnood van 1953 vormden hier aanleiding voor enorme bouwactiviteiten. Ook de ruilverkaveling komt ruimschoots aan de orde. In de atlas worden de acht geselecteerde landelijke gebieden voor het voetlicht gebracht waarin dergelijke ruimtelijke ingrepen en bedrijfsontwikkelingen nog duidelijk herkenbaar zijn.

'Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940-1965: Ontwerpen aan stad en land', Anita Blom (red.), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Naio10, Rotterdam, 320 pag., gebonden, € 49,50, ISBN 978 94 6208 092 8.

Hieronder zijn een wandelroute en een zogenoemd voorbeeld, beide mede op initiatief van de vereniging Oud Vriezenveen, en een kunstwerk ter herinnering aan de ruilverkaveling. In een derde aandachtsgebied, de enorme ruilverkaveling Maas en Waal-West, is de activiteit vergelijkbaar groot. Plaatselijke historici onderzoeken dit typische 'kolonisatiegebied', met zijn bijna honderd nieuwe boerderijen. Er zijn op de wederopbouwjaren geïnspireerde exposities te zien en Museum Tweestromenland organiseert regelmatig een quiz over de jaren vijftig. Onderzoeker Peter Veer en documentairemaker Leonie van de Stadt maken op dit moment een film over Maas en Waal-West, gebaseerd op een oude film van de Landbouwvoorlichtingsdienst. En de inwoners benutten een nog vrijwel in de authenticiteit staande verkerende boerderij uit de jaren vijftig voor ontvangsten en demonstraties. De Rijksdienst adviseert de gemeente momenteel hoe het gebied met respect voor de ruimtelijke geleding aan de eisen van onze tijd aangepast kan worden.

De Scheeken

In De Scheeken valt iets heel anders te zien. Het 'verkamerde' De Scheeken behoort tot het Nationale Landschap Groene Woud en is vrijwel onbebouwd. Alleen aan de randen zijn boerenwoningen te vinden, vooral vanaf 1944 herbouwde langevelboerderijen. Zeer welkom was vorig jaar een grondruil tussen enige particulieren en de organisatie Brabants Landschap. De samenhang en de kwaliteit van het gebied krijgen hiermee een impuls.

In De Scheeken wordt een belangrijke stap gezet via onderzoek door Bureau Overland, in opdracht van Stichting de Brabantse Boerderij. De onderzoekers bezien hoe de kernkwaliteiten versterkt kunnen worden voor toekomstige functies. Het wederopbouw karakter van De Scheeken zou een nog sterkere basis krijgen als de aandacht uitgebreid zou worden tot de gehele Sint-Oedenrodeseweg onder Best. Een aantal in de flank staande wederopbouwboerderijen zou dan een rol kunnen spelen in het behoud van het totaalbeeld. Dit geldt ook voor het noordoostelijke grensgebied, waar gemeente Sint-Oedenrode interesse heeft mee te doen. Een mooier compliment voor de wederopbouw is bijna niet mogelijk. ❏

Frits Niemeijer is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.niemeijer@cultureelerfgoed.nl.

Tot 21 september staan de acht geselecteerde plattelandsgebieden op grote doeken afgebeeld op de Landschapstriënnale in Park Lingezegeen tussen Arnhem en Nijmegen. Zie www.landschapstriennale.nl.

Twee onderzoekers behoud van archeologische resten

‘Wij maken de risico’s meetbaar’

Hans Huisman en Bertil van Os voor de nieuwe doorgang van Fort bij Vechten in Utrecht, uit 1870. Zij onderzochten hoe de wal ondergrondse sporen van het dorp bij het Romeinse fort Fectio heeft samengedrukt

Wat doet een onderzoeker behoud van archeologische resten eigenlijk?

Hans Huisman: ‘Wij onderzoeken hoe je ondergrondse overblijfselen het beste kunt beschermen tegen natuurlijke processen en menselijke activiteiten.’

Bertil van Os: ‘We weten bijvoorbeeld hoe bot in de grond reageert, hoe metaal daar wordt aangetast en hoe zoutuitbloei kleine mineralen stuk kan drukken. Onze kennis gebruiken we niet alleen voor archeologische resten, maar die passen we erfgoedbreed toe. Voor het behoud van natuursteen en metaal in gebouwen bijvoorbeeld en voor schilderijen.’

Hans Huisman: ‘In ons werk komen hydrologie, bodemkunde, materiaalkunde, chemie, biologie, klimatologie, landbouwtechniek en civiele techniek bij elkaar.’

Hoeveel anderen in Nederland zijn er die jullie expertise hebben?

Hans Huisman: ‘Ik denk niet dat er anderen zijn die in hun werk al deze disciplines combineren. Veel van die vakgebieden kunnen we aan, maar je kunt niet van alles verstand hebben. Daarom werken we ook samen met specialisten van elders.’

Waarom doet de Rijksdienst dit en niet bijvoorbeeld een bedrijf?

Hans Huisman: ‘Daar zijn twee redenen voor. Wij ondersteunen met ons onderzoek mensen om hun zorg voor het erfgoed beter te maken. Geen enkel commercieel bedrijf kan daar geld aan verdienen. Bovendien werkt dit het beste in deze dienst, omdat wij hier zijn ingebed tussen archeologen, bouwhistorici en regionale adviseurs. Zij voeden ons en zorgen voor korte lijnen met de praktijk van de dagelijkse erfgoedzorg.’

Bertil van Os en

Hans Huisman

onderzoeken bij de

Rijksdienst voor het

Cultureel Erfgoed het

behoud van archeo-

logische resten. Wat

houdt hun werk in?

DIRK SNOODIJK

Hoe raken jullie bij die zorg betrokken?

Bertil van Os: ‘Een adviseur van de dienst vraagt ons bijvoorbeeld welke consequenties het ophogen van een bepaald terrein heeft voor de ondergrondse resten daar.’

Hans Huisman: ‘Daarnaast onderzoeken we zaken waar te weinig over bekend is.’

Bertil van Os: ‘Zoals erosiesnelheden. Moeten de terpen tegen erosie beschermd worden door daar bepaalde typen landbouw tegen te gaan, of gaat het zo traag dat dat niet nodig is? Wij maken de risico’s meetbaar.’

Hans Huisman: ‘Ook onderzoeken we bijvoorbeeld hoe groot de schade nou precies is die een heipaal aanricht. Dat kan bij het bouwen op een archeologische vindplaats betekenen dat het verstandiger is om de fundering aan te passen. Of dat dat juist onnodig is.’

Bertil van Os: ‘Want soms kunnen wij op basis van onderzoek ook zeggen dat voorgestelde beschermingsmaatregelen helemaal niet nodig zijn. Zo hoefde ergens geen duur ondergronds beregeningssysteem aangelegd te worden, omdat bleek dat het pakket veen met de archeologische sporen voldoende water omhoog zoog om die goed te houden.’

Wat maakt dit werk mooi?

Hans Huisman: ‘Zeer bevredigend is dat ons onderzoek direct toegepast wordt. Onze collega’s willen onze resultaten meteen gebruiken.’

Bertil van Os: ‘En de veelzijdigheid is prachtig. De ene dag staan we bij een hunebed. De volgende dag in een kerk en daarna in een museum, bij een damwand, in een weiland of onder het Domplein. Dat maakt dat wij de interessantste functie hebben binnen de hele dienst.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Nederlands erfgoed op de Architectuuriënnale

Vingboons in Venetië

Wat doen die stapels steen daar in Venetië? Tot in 1943 bevonden de blokken zich in de gevel van een huis aan de Singel in Amsterdam. Dat was ontworpen door Philips Vingboons, de Rem Koolhaas van de zeventiende eeuw. DIRK J. DE VRIES

Venetië, vroeg in de ochtend. De winkels gaan open. Bevoorrading vindt plaats met bootjes en steekwagentjes. De Italianen grappen en groeten over en weer. Het San Marcoplein stroomt al vol met toeristen. De zeekade in zuidelijke richting geeft lucht. Net als in Amsterdam zijn de bruggen over de dwarskanalen bij de monding het hoogst, maar helling- en steigerbanen vereffen tegenwoordig de hoogteverschillen. Na de zoveelste brug wijst een reclamebord links de weg naar de voormalige arsenalen. Vanwege de huidige Architectuuriënnale vinden daar vele nationale presentaties van moderne architectuur plaats, verlevendigd met lichteffecten, theater en andere *eventi*.

In plaats daarvan kun je ook doorlopen langs het water, om voorbij het Nederlandse paviljoen van Rietveld in de *Giardini* te beginnen met het Centrale Paviljoen. Volgens curator Rem Koolhaas vinden we hier op zijn expositie *Fundamentals* het verhaal van de dikwijls vergeten, maar onmisbare bouwkundige elementen: wanden, trappen, vensters, toiletten, haarden, daken et cetera. Het gaat volgens hem niet om de namen van architecten, maar om universele elementen met hun eigen ontwikkeling. Deze vormen niet alleen het fundament van de hedendaagse architectuur. Ze waren ook bepalend voor de architectonische ontdekkingsreis van het kind Koolhaas in de ouderlijke Amsterdamse Villa Rosa uit 1913, die tegenwoordig een rijksmonument is.

Massieve blokken zandsteen

De verzameling wanden in het Centrale Paviljoen varieert van baksteen tot flinterdun papier. Van super-isolatiesystemen tot eiken paneelwerk uit het Rijksmuseum. En van knap gereconstrueerd Engels stucwerk op latten tot massieve blokken zandsteen. Deze laatste zijn het restant van het Huydecoper-huis, dat naar ontwerp van Philips Vingboons

omstreeks 1640 aan de Amsterdamse Singel werd opgetrokken. Het is in 1943 getroffen door een neerstortend Engels vliegtuig. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert de overgebleven delen van de gevel. Iets minder dan de helft van de blokken heeft de dienst aan Koolhaas uitgeleend, te weinig om de gevel mee te kunnen herbouwen. In Venetië zijn de blokken niet gestapeld zoals ze ooit zaten, maar stijlvol gedrapeerd als ruïneuze muur om de zwaarte en detaillering goed te kunnen bekijken. Het opdelen van architectuur in zelfstandige elementen is een gebruikelijke bouwhistorische benaderingswijze die de Rijksdienst al decennia hanteert. Het is een manier om grip te krijgen op de ontwikkelingen en veranderingen van het gebouwde erfgoed. Over bijvoorbeeld kapconstructies, vloeren, metselwerk,

sloten, plafonds en vensters verschenen afzonderlijke publicaties, die eigenaren, architecten en onderzoekers kunnen helpen bij datering en waardstelling. *Fundamentals* reikt tot over de landsgrenzen en loopt tot in de tegenwoordige tijd door. Bij de voorbereiding onder leiding van architectuurhistoricus Stephan Petermann van OMA, het architectenbureau van Koolhaas, waren studenten van de Harvard Graduate School of Design betrokken. Ter inspiratie hebben zij onder meer de bibliotheek van de Rijksdienst in Amersfoort geraadpleegd. ✉

Dirk J. de Vries is senior specialist gebouwd erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De Architectuuriënnale duurt tot 23 november.

De gevelfragmenten van het Huydecoper-huis van Philips Vingboons in Venetië

Het hoofdpostkantoor van Groningen oogt als een teken van betrouwbaarheid en bestendigheid. Het is meer dan een eeuw oud. Tegenwoordig wonen er studenten in. En beneden opent binnenkort een fitnessclub.

MICHIEL VERWEIJ

De hal toen het hoofdpostkantoor van Groningen nog postkantoor was, in 2006

De lenigheid van het hoofdpostkantoor van Groningen

Van postelastiek naar sportdynamiek

Wat gebeurt er als de bestemming van een postkantoor wijzigt? Raken de poststukken zoek of krijgt het gebouw een nieuwe oriëntatie op de toekomst? In de stad Groningen is een antwoord op deze vraag geformuleerd. Het monumentale hoofdpstkantoor aan de Munnekeholm krijgt een bestemming bij. Werden in 2006 de verdiepingen van het gebouw geschikt gemaakt voor huisvesting van studenten, anno 2014 zijn er vergevorderde plannen ontwikkeld voor de kelders en de begane grond. Op korte termijn kan daar worden gesport en getraind in een fitnessclub. Het bedrijf TrainMore uit Diemen nam het initiatief voor de vervolmaking van de herbestemming van dit bijzondere monument. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert opdrachtgever, architect en gemeente hoe de cultuurhistorische aspecten van het postkantoor hierbij het beste gerespecteerd kunnen worden. Het hoofdpstkantoor staat in een druk bezocht deel van het centrum van Groningen, binnen de grens van het beschermde stadsgezicht, nabij de Der A-kerk en het Akerkhof. Talloze voorbijgangers en ontelbare fietsers trekken hier dagelijks voorbij. Dit is een uitgelezen locatie voor een postkantoor. Het kantoor is in 1908 gebouwd als rijkspostlokaal en op dominante wijze in rode baksteen uitgevoerd. Compleet met een overhoeks geplaatste ingangspartij, waar tot onlangs voor alle duidelijkheid onder het rijkswapen de belangrijkste functies Post en Telegraaf waren samengevat.

Het hoofdpstkantoor van Groningen in 2006: een kloek gebouw

Posthoorns en seinsleutels

Die duidende tekst is verwijderd, maar het beeldhouwwerk laat niets te raden over. Het toont de leeuwenkop als nationaal symbool, posthoorns en seinsleutels ter indicatie van het postwezen, een bijenkorf als aanduiding van bedrijvigheid, ankers ten teken van de zeevaart, een combinatie van korenaren, sikkel en ploeg als metafoor van agrarisch Groningen, terwijl de staf van Hermes de handel verbeeldt. Het kloekke hoofdpstkantoor is met zijn fijnzinnige sculpturen rijk gedetailleerd. De verdiept aangebrachte vensters, de geveltoppen en de dakkapellen zijn geprofileerd en doen denken aan de romano-gotische kerkgebouwen waar de provincie Groningen zo rijk mee is bedeed.

De rechthoekige plattgrond van het postkantoor brengt op het eerste gezicht niet veel nieuws. De lijnvoering echter vertoont, met wat gebrek aan Groningse nuchterheid, overeenkomsten met de perforatierand van een postzegel, beeldmerk van het postwezen en bij uitstek symbool van een van de belangrijkste handelingen van het hoofdpstkantoor Groningen. Hier vond de verzending plaats van ansichtkaarten, brieven, pakjes en pakketten naar niet alleen Stad en Ommeland, maar naar alle windrichtingen. Dát heeft rijksbouwmeester Cornelis Peters toch maar mooi voor elkaar gekregen, ruim een eeuw geleden. Hij is niet op een standaardtype teruggevallen, maar heeft zijn uiterste best gedaan een fraai en kloek ontwerp af te leveren. Het gebouw oogt als een teken van betrouwbaarheid en bestendigheid.

Prachtige hal

Ook in de nieuwe functie als sportgebouw zal de clientèle op de hoek van Munnekeholm en Schuitemakersstraat binnenkomen. Een compacte en ronde vestibule met koepel en verzorgde details leidt via een korte gang naar een grote publiekshal met een vloer van hardsteen en wit marmer in dambordpatroon. De balies en loketten zijn inmiddels verdwenen, maar de prachtige hal met sierlijke en stoere pijlers is licht en ruim gebleven. Via een glazen plafond valt het daglicht diffuus en ingetogen de hal binnen. Gekleurde ornamenten tonen symbolen van de postrijen en reliëfs met schrijvende figuurtjes, vogels, de letter W van koningin Wilhelmina, een posthoorn, de Nederlandse leeuw en het wapen van Groningen.

Eerdaags
beheerst
fysieke
souplesse de
atmosfeer
onder de
troggewelfjes

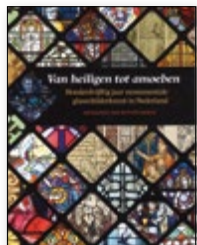
Als in een droom gaat een wereld open. Waar vroeger de wachtenden voor de loketten hun fantasie de vrije loop konden laten, komen sport- en trainingstoestellen te staan. Spinningapparatuur en loopbanden, installaties voor het heffen van gewichten en roeibakken bepalen de nieuwe inrichting. Door middel van een modern uitgevoerde stalen trap met glazen balustrade wordt het keldercomplex ontsloten. Lagen er vroeger postzakken opgetast, als een vorm van poste restante, eerdaags beheersen sportieve dynamiek en fysieke souplesse de atmosfeer onder de troggewelfjes. Daar komen de kleedkamers, heilzame sauna's en verfrissende douches.

Met gevoel

Het herbestemmingsplan is vakkundig en met gevoel voor het monument tot stand gekomen. De materiële aanpassing van het interieur zal vrijwel nihil zijn. VENS architecten uit Amsterdam nam voor het ontwerp herstel van de interne ruimtelijke proporties als uitgangspunt en liet het exterieur van het postkantoor ongemoeid. In dit verband kan de stimulerende en structurerende rol van de gemeente Groningen nauwelijks worden onderschat. Al jarenlang houdt 'Stad' er een goede gewoonte op na: geen herbestemming, restauratie of verbouwing zonder dat er van tevoren deskundig en onafhankelijk bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd. Architecten en opdrachtgevers verwerken de aanbevelingen, bevindingen en conclusies van het bouwhistorische onderzoek in het plan voor het monument en komen in vrijwel alle gevallen tot een evenwichtige verhouding tussen bestaand en nieuw. Van oudsher vervulden postkantoren naast een nutsfunctie ook een sociale rol. Het waren plaatsen van ontmoeting en ijkpunten voor buurt, dorp of wijk. Dergelijke waarden zijn moeilijk onder woorden te brengen, maar wij ervaren ze doorgaans wel. De nieuwe sportfunctie van het hoofdpstkantoor in Groningen wijst in dezelfde richting. Het maken van het plan was voor de betrokkenen een veelbelovende warming-up. Het echte herbestemmingswerk en de sportieve toekomst kunnen met vertrouwen tegemoet worden getreden. ☒

Michiel Verweij is adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verweij@cultureelerfgoed.nl.

VAN HEILIGEN TOT AMOELEN

Honderdvijftig jaar monumentale glasschilderkunst in Nederland

Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Primavera, Leiden, 144 pag., € 24,50, ISBN 978 90 5997 161 5

Dertien grote rijksmonumenten met gebrandschilderd glas zijn sinds 2009 gerestaureerd met extra geld van het Rijk. Op verzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft expert Zsuzsanna van Ruyven-Zeman dit glas bestudeerd. Het is namelijk representatief voor de laatste anderhalve eeuw en geeft daarom een goed beeld van de stilistische ontwikkeling in de glasschilderkunst sinds 1850. Drie voorbeelden. De Sint-Janskathedraal in Den Bosch kreeg eind negentiende eeuw nieuw, neogotisch glas-in-lood. De mensen zijn hier indrukwekkend realistisch op weergegeven. Interessant is dat uit de bewaarde ontwerptekeningen blijkt dat dit op het conto te schrijven valt van de ambachtslieden van Atelier Capronnier en niet op dat van de ontwerper Lambert Hezenmans. In 1934 maakte glasschilder Huib de Ru voor de ambachtsschool in Zwolle twee horizontale ramen waarop treinen, auto's en schepen tussen de flats en fabrieken door razen. Het modernistische glas beeldt prachtig dynamisch de wirwar van de nieuwe tijd uit. Maar het hoogtepunt van het boek vormen de vijf spannende ramen die Michel van Overbeeke in 2011 creëerde voor de Barbarakerk in Nieuwegein, in Utrecht. In grote delen krachtig rood rijst de patroonheilige Barbara vijf maal reusachtig op. Ze is zo sterk gestileerd dat ze geen gezicht heeft. Haar kleding is daarentegen druk bezet met patronen van minuscule voorwerpen. En aan stromen helder blauw rivierwater duiken kleine, gezeefdrukte, historische gebouwen uit de omgeving op. Juist door de rust die de forse monochromatische vlakken brengen, komen deze details uitstekend tot hun recht, wat van veel glas-in-lood uit de geschiedenis niet gezegd kan worden. Oude ramen laten bovendien zien dat de noodzakelijke glasverbindende loodlijnen de voorstellingen doorgaans storend in stukjes opbreken. Als misschien wel de eerste glaskunstenaar ooit is Van Overbeeke er glansrijk in geslaagd het lood juist de expressieve, beeldende lijnen van zijn ontwerpen te laten zijn.

behouden van het culturele erfgoed dient dus een groter, sociaal doel. Sinds 2011 leert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met de Erasmus Universiteit deze wijze les aan stedenbouwkundigen in het buitenland. Het gaat om acht landen waar Nederland een historische band mee heeft, te weten Brazilië, Ghana, India, Indonesië, Rusland, Zuid-Afrika, Sri Lanka en Suriname. Elke stad met een historisch centrum in deplorabele staat heeft zijn eigen potentie. In deze uitgave komen de buitenlandse leerlingen van de cursus *Urban heritage strategies* aan het woord. Zij vertellen bijvoorbeeld hoe Paramaribo zijn werelderfgoed beter kan benutten en hoe Pretoria zijn historische centrum beter in kan zetten als economisch hart van het hele Afrikaanse continent. Het boek is rijk geïllustreerd met historische prenten en actuele foto's.

ATLAS VAN DE VERSTEDELIJING IN NEDERLAND

1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling

Jaap Evert Abrahamse en Reinout Rutte, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, Technische Universiteit Delft & Thoth, Bussum, 336 pag., gebonden, € 69,50, ISBN 978 90 6868 615 9

Maastricht, de oudste stad van Nederland, is een uit een Romeinse nederzetting gegroeid handelscentrum. De rustige woonstad Haarlem is in de elfde eeuw ontstaan vanuit een grafelijk hof. En Philips is de vormgever van het in de twintigste eeuw stormachtig uitgebreide agrarische stadje Eindhoven. Twee specialisten van de Technische Universiteit Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed portretteren in deze eerste vergelijkende overzichtsstudie de ontwikkeling van de 35 grootste steden van ons land. Zij hebben in kaart gebracht wat er in de loop der eeuwen is aangelegd, gebouwd en getransformeerd. Met deze eerste behandeling van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse steden in samenhang met de lange lijnen in de geschiedenis, hebben de auteurs overzicht aangebracht in een versnipperd vakgebied.

HET ERFGOEDUNIVERSUM

Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed

Marlite Halbertsma en Marieke Kuipers, Coutinho, Bussum, 272 pag., € 27,50, ISBN 978 90 469 0416 9

Restauratie en replicatie. Betwist, belast en toekomstig erfgoed. Experts, publiek en canons. Een heel sterrenstelsel aan aspecten komt voorbij in dit eerste studieboek dat de algemene thematiek van cultureel erfgoed behandelt aan de hand van voorbeelden uit de hele wereld. Marieke Kuipers is onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar aan de Technische Universiteit Delft. Marlite Halbertsma is als emeritus hoogleraar verbonden aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Het boek is bedoeld voor universitaire studenten en leerlingen aan hogescholen.

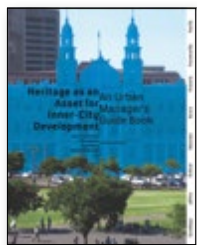

HERITAGE AS AN ASSET FOR INNER-CITY DEVELOPMENT

An urban manager's guide book

Jean-Paul Corten, Ellen Geurts e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Naio10, Rotterdam, 190 pag., € 29,50, ISBN 978 94 6208 116 1

Veertig jaar geleden waren vrijwel alle oude stadscentra van Nederland vervallen, regelmatig op de rand van onleefbaar. De overheid heeft toen ingegrepen en de binnensteden opgeknapt. Zo werden ze weer aantrekkelijk om in te wonen en te werken, juist vanwege de historische omgeving. De binnensteden werden weer vitaal. Het

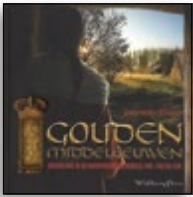

BIJ NADER INZIE

Nieuw onderzoek naar oude opgravingen
 Luc Amkreutz en Evert van Ginkel, Rijksmuseum
 van Oudheden, Leiden, 80 pag., € 9,95, ISBN 978 90
 71201 27 1

Maar liefst de helft van de achtduizend Nederlandse opgravingen uit de twintigste eeuw is nooit uitgewerkt ter vermeerdering van de kennis van onze geschiedenis. Zonde. Daarom heeft de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek dat nu voor 31 onderzoeken alsnog laten doen, samen met onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dat hernieuwde onderzoek heeft bijvoorbeeld uitgemaakt dat de Romeinse sporen in het Zeeuwse Aardenburg niet van een stad, maar van een zeefort zijn. En dat Fort Vechten vanaf het begin van de tweede eeuw waarschijnlijk het commandocentrum was van de Romeinse linie langs de Rijn. Ook is nu bekend dat er bij Goedereede aan de Zuid-Hollandse kust een Romeinse zeehaven heeft gelegen. Deze uitgave biedt een compact overzicht, maar helaas geven de auteurs bij de meeste van de 31 onderzoeken niet aan wat de kenniswinst is.

GOUDEN MIDDELEEUWEN

Nederland in de Merovingische wereld, 400-700
 na Chr.
 Annemarieke Willemsen, Walburg, Zutphen, 216
 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 5730 944 1

In de jaren nadat de Romeinen zich uit onze streken terugtrokken, liep de omvang van de bevolking hier drastisch terug. Drie eeuwen lang woonden de mensen in boerengehuchten aan de kust en langs de grote rivieren. Niet Nijmegen en Voorburg, maar Maastricht en Utrecht ontwikkelden zich nu tot stad. De officiële schrijftaal bleef het Latijn. Romeinse wegen, bruggen en munten bleven in gebruik. Maar edelsmeedwerk werd in deze tijd met vlechtpatronen en dierfiguren versierd. En de mannen gingen hun haar lang dragen, gecombineerd met grote hangsnorren. Ze vochten voortaan met werpbijlen en lange zwaarden. Annemarieke Willemsen is conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Gebaseerd op schriftelijke en archeologische bronnen vat zij in dit boek overzichtelijk samen wat er momenteel bekend is over het leven in Nederland in de periode tussen de Romeinen en Karel de Grote. Zij concludeert dat de mensen hier toen gezond en welvarend waren en dat de maatschappij minder hiërarchisch was dan in de eeuwen ervoor en erna. Zodoende typeert zij dit als een 'gouden' tijd. De uitgave kwam tot stand dankzij financiële steun van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
 Jaargang 6, nummer 3, september 2014

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lies Resink, Kris Roderburg, Els Romeijn, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Guido Bogers pag. 36, Gerard Dukker 8 & 9, Taco Hermans 7, Jan van Galen 30, Paul van Galen 15, Rik Hoogewoud 18, Nanette de Jong 2 & 21, Jan Willem de Kort 3, Huub Kurvers 12 & 13, Michel Mees 10, Joke Nientker 22, Kris Roderburg 2, 16, 17, 22, 23, 32 & 33, Lodewijk van Roij 8, Dirk Snoodijk 20, Sergé Technau 1, 2, 4 & 26, Simone Vermaat 14, Dirk J. de Vries 31, Rogier Veldman 2 en Ton van der Wal 14 & 17), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Damen, Werkendam

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaat volledig tot kooldioxide en water.

BRAND! BRAND!

Op de avond van 21 februari 2013 woedde er een hevige brand in een achttiende-eeuwse boerderij in Hei- en Boeicop, een dorp aan de grens van Zuid-Holland. Na het blussen werd in het opkomende daglicht zichtbaar dat de kapruimte van het rijksmonument het zwaarst getroffen was. Al snel hebben de eigenaar, de verzekeraar, de aannemer, de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed contact gelegd. Wat nu te doen? Herstel bleek de beste optie. De Rijksdienst adviseerde hoe

de cultuurhistorische waarde van het monument daarbij zo veel mogelijk behouden kon blijven. Ruim een jaar later is het voorspoedig verlopen herstel afgerond en staat de boerderij weer in haar oude glorie te schitteren. De Rijksdienst registreert alle branden in rijksmonumenten. Daardoor is bekend dat er in 2013 vijftien rijksmonumentale boerderijen door brand zijn getroffen. Meer dan een derde daarvan is begonnen als schoorsteenbrand. Ook in Hei- en Boeicop was dat het geval. Boerderijen zijn extra kwetsbaar, omdat ze vaak een rieten dak hebben en afgelegen liggen. Daarom

publiceert de Rijksdienst binnenkort een gids voor het voorkomen en bestrijden van brand in boerderijen. Is de toevoerbrug naar het erf wel sterk genoeg voor een zware brandweerwagen? En als er geen sloot is, kan er dan een vijver aangelegd worden voor bluswater? Ook biedt de Rijksdienst op www.veilig-erfgoed.nl informatie over veiligheidszorg voor erfgoed. ✉

HANNEKE NUIJTEN, *senior specialist veilig erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, h.nuijten@cultureelerfgoed.nl.

2013: Daags na de brand biedt de boerderij uit de achttiende eeuw in Hei- en Boeicop een treurige aanblik

2014: De werkzaamheden zijn afgerond en het rijksmonument staat er weer stralend bij

